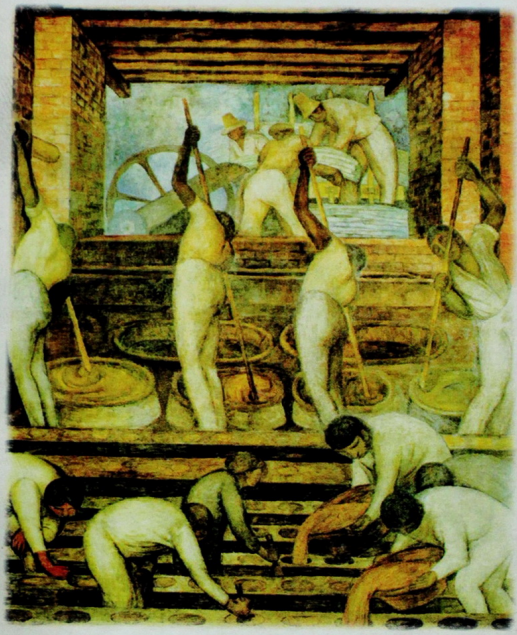
ÖZGÜR ÜNİVERSİTE KİTAPLIĞI: 17

Metin Çulhaoğlu

İDEOLOJİLER ALANI VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

ÖTEKİ YAYINEVİ

ÖTEKİ YAYINEVİ

Özgür Üniversite Kitaplığı : 17
Güncel Sorunlar Dizisi : 10

Kapak Tasarım
KORAY ARIKAN

Redaktör
KEMAL KUTU

Yapım
ÖTEKİ AJANS

Baskı ve Cilt
ÖTEKİ MATBAASI

Birinci Basım
EYLÜL 1998

İkinci Basım
NİSAN 1999

YÖNETİM YERİ
Mediha Eldem Sokak 52/1
06420 Kızılay/ANKARA
Tel: 312 435 38 33
Fax: 312 433 96 09

ISBN 975-584-068-0

Metin Çulhaoğlu

İDEOLOJİLER ALANI VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 7

GİRİŞ
İDEOLOJİNİN HARİTADAKİ YERİ 8

BİRİNCİ BÖLÜM
TEMEL KAVRAMLAR VE AÇIMLAMALAR 12

- İdeolojinin kaynağı: Gündelik yaşam 13
- Günümüz toplumunun özellikleri 15
- İdeoloji üretiminde kolektif özneler 18
- Anlam, ilişki ve yerleşim 20
- İdeolojik mücadelenin eşitsiz koşulları 23
- İdeoloji: Ne yanlış bilinç ne de tek başına kasıtlı çarpıtma 24
- Toplumsal pratik saf ideoloji getirir mi? 28
- İdeolojinin özneleri 29
- Egemen ideoloji 36
- İdeoloji konusunda güncel tartışmalar 37
- İdeolojik süreçlerin pratikte işleyişi: Örnekler 43

İKİNCİ BÖLÜM
İŞÇİ SINIFI, İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK AYGITLAR 48

- Sınıfın tarihsel deney birikimi ve ideoloji 49
- Emek sürecinin içi, dışı ve ideoloji 51
- İşçi sınıfının ideolojik oluşumunda tarihsel ve güncel etmenler 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
İDEOLOJİK DİNAMİKLER 58

- İdeolojik süreçlerde süreklilik ve kopuş 59
- Siyasal pragmatizm ve ideolojik oluşumlar 60
- Osmanlı'dan devrolan 63
- Kapsamlı yeniden düzenleme: 30'lar ve 60'lar 66

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İDEOLOJİ EKSENLİ BİR KRİZ ÇÖZÜMLEMESİ 71

- Bir kez daha egemen ideoloji 72
- Neden ideolojik bunalım? 73
- Yeni bir eklemlenme gerçekleşebilir mi? 76

KAYNAKÇA 78

ABSTRACT 80

SUNUŞ

Bu kısa çalışmanın amacı iki yanlı: Bir yandan okura "ideoloji" başlığa altında toplanabilecek temel kavramlarla ilgili birtakım açımlamalar sunmak; diğer yandan da bu kavramların belirli bir bütünlük içinde kullanımını örneklemek. Bunlardan ilki konusunda hayli seçmeci davrandığımı, ikincisinde ise okuru örnek boğuntusuna getirmemek için kendimi sınırladığımı peşinen söylüyorum. Seçmeciliğin gerekçesi şu: İdeoloji tartışmaları, zaman zaman dipsiz bir kuyuya dönüşebiliyor; yani insanlar belirli bir sistem, genel bir bakış açısı oluşturmadan kimi tikelliklere ve özel kavramlara gömülebiliyorlar. Bunu önlemek için belirli tartışmalara girmedim, konuyu bir eksene yerleştirmeye çalıştım. Kuşkuşuz, daha sonra gelen birikimle birlikte bu eksen de eleştirilip sorgulanabilir, hatta reddedilebilir. Ama kuyruğu peşinde koşan kediye benzemektense, yola bir çerçeve ile çıkmak, sonra gerekiyorsa bu çerçevenin yerine yenisini koymak çok daha iyi.

Örnekleri sınırlı tutmamın nedeni ise şu: İdeoloji konusu, aralarındaki sınırlar belirsiz, hayli geçişken, birbirine sık sık giriş yapan alt başlıklardan oluşuyor. Örnek fazlalığı, kavramlar ile somut örnekler arasında mutlaklaştırılmış birebir ilişkileri, giderek gereksiz kategorileştirmeleri davet edebilirdi. Örneğin, ele aldığımız konuda "şu resmi ideolojidir, bu egemen ideolojidir, öbürü de bujruva ideolojisidir" gibi örneklemelere gitmek büsbütün anlamsız olacak, önemli yanlışlara çanak tutacaktır. Bu nedenle, örnekleri bu tür sakıncalardan mümkün olduğunca bağışık kalacak biçimde seçmeye çalıştım. Bu da, kaçınılmaz olarak, örnek sınırlılığıyla sonuçlandı.

Çalışma, bu ön sınırlılıklarına karşın yararlı olabilirse, (yararlılıktan anladığım, çalışmanın, anlamlı tartışmalara, bir sonuca bağlanabilecek itirazlara zemin oluşturmasıdır) bundan kendi adıma mutluluk duyarım.

Metin Çulhaoğlu

GİRİŞ

İDEOLOJİNİN HARİTADAKİ YERİ

Genel olarak ideolojiyi konu alan bu kısa çalışmada ilk sözün, mutlaka ve öncelikle yönteme ilişkin olması gerekiyor. Burada yöntemden kastedilen, kullanılan çözümleme araçlarından çok, çözümleme çerçevesi ve ele alınan konunun bu çerçeve içinde nereye yerleştirildiğidir. Sorunu daha basit biçimde anlatacak olursak, gündemde olan şudur: İdeolojiyi, i) birtakım maddi süreçlerin basit yansıması; ya da ii) kendisi bu süreçlere yön veren bağımsız bir oluşum saymayacaksak, bu ikisinin dışında nasıl bir çözüm bulunabilir? Belki bundan da önemli bir başka soru şu: İdeolojik süreçlerle diğer süreçler (sermaye birikimi, sınıf mücadeleleri, siyasal süreçler, vb. vb.) arasındaki ilişkilerin *nasıl bir bütünlük* içinde kurgulanması gerekir? Bu soruları yanıtlayabilmek için, önce genel bir harita çizmek, ardından belli başlı mekânları bu haritaya işlemek gerekiyor.

Haritanın ya da bütünlüğün adı *'toplumsal formasyon'*dur. Ancak, hangi toplumsal formasyonu ele alırsak alalım, bu formasyon mutlaka *hareket halinde* varolabilir ve gene kendi hareketiyle birlikte çözümlenebilir. Bizce, herhangi bir toplumsal formasyonun hareketi (zaman içinde biçimlenmesi, kendini yeniden üretmesi, değişmesi, vb.) *siyasal süreçlerle* gerçekleşir. O halde, hareket halindeki toplumsal formasyonu, doğurduğu siyasal süreçlerle birlikte incelemek gerekir. Bu söylenenlerin hemen ardından gelen birinci varsayım şudur: Hareket halindeki toplumsal formasyon, kendi bütünlüğü içinde, *genel bir siyaset alanı* oluşturur.

Bu durumda, sermaye birikim süreçlerinden sınıf mücadelelerine, siyasal partilerin etkinliklerinden ideolojik süreçlere dek bütün dinamiklerin, genel siyaset alanı içerisinde ortaya çıktıklarını söylemiş oluyoruz. Dolayısıyla, burada, örneğin ideolojik ve kültürel dinamiklere, genel siyasal alanı *dışında,* kendi başlarına *ayrı* bir mekân tanınmamaktadır.

İkinci varsayım, bu genel siyaset alanının bir *temel bölmesinin* olduğu, bu temel bölmenin de belirli bir soyutlama düzeyinde tanımlanabileceğidir. Adını koyup söyleyecek olursak, üretici güçlerle üretim ilişkilerinin bir aradalığını anlatan *üretim tarzı;* bu üretim tarzının belirli konjonktürlerde içerdiği birikim modelleri (süreçleri) ve emek politikaları; nihayet hem bu modellerden ve politikalardan etkilenen hem de bunları etkileyen süreçler olarak *sınıf mücadeleleri,* temel bölmenin başlıca unsurlarıdır.

Üçüncü varsayım şudur: Temel bölmedeki dinamikler, devleti, siyasal iktidarı, siyasal örgütlenmeleri ve her tür siyasal etkinliği şöyle ya da böyle belirlemektedir. Temel bölmenin belirlediği olgular arasında, doğrudan siyasal örgütlenmelerin (hedefi siyasal iktidar olan örgütlenmeler) yanı sıra, sendikalar, meslek kuruluşları, kitle örgütleri ve benzerleri de yer almakta-

dır. Bunların hep birlikte oluşturdukları bölmeye *formel (örgütlü) siyaset alanı* denilebileceğini düşünüyoruz...

Dördüncü varsayım ise, temel bölme ile formel siyaset alanındaki dinamiklerin uzandığı bir *ideolojiler alanının* varlığıdır. Dağınık ideolojik motifler, burjuva ideolojisi, resmi ideoloji, egemen ideoloji, küçük burjuva ideolojisi, işçi sınıfı ideolojisi, sosyalizm, faşizm, liberalizm, dinci ideoloji, milliyetçilik vb. vb., hep birlikte ideolojiler alanını oluşturmaktadır.

Bu temel varsayımların ardından, genel siyaset alanının hareketi kaba hatlarıyla kurgulanabilir. Bu kurguda, üretim tarzının içerdiği birikim süreçleri ve emek politikaları, formel siyaset alanını, sınıf mücadeleleri yoluyla *tarihsel olarak* belirlemektedir. "Tarihsel olarak belirleme"den kastedilen, temel bölmedeki dinamiklerin formel siyaset alanını güncelde, kesintisiz ve birebir değil, önce bir genel kuruluş birikimiyle, sonra da bu birikimin üzerinde zamana yayılan süreçlerde belirlemesidir. Buna karşılık, formel siyaset alanındaki dinamikler, gene "ilk kuruluş birikimi" ve radikal dönüşüm uğrakları dışında, temel bölmedeki dinamikleri belirlememekte, ama etkilemekte ve koşullamaktadır. İlerleyecek olursak, temel bölme ile formel siyaset alanının birlikte oluşturdukları alt-bütünlük, ideolojiler alanını ve ideolojik süreçleri belirlemektedir. Burada, kendisi bir belirlenmişlik içinde olan ideolojiler alanının ve ideolojik süreçlerin, geriye doğru herhangi bir belirlemesi (ya da "üstbelirlemesi") değil, etkilemesi ve koşullaması söz konusudur. İdeolojiler alanının etkisi ve koşullayıcılığı, kendisine daha yakın duran formel siyaset alanından temel bölmeye doğru gidildikçe *zayıflamakta* ya da *dolaylılaşmaktadır.*

Kuşkusuz, burada bir soyutlamadan söz edilmektedir. Yoksa, sözünü ettiğimiz üç bölme, aralarında kesin sınır çizgileri olan ayrı departmanlar değildir. Bu anlamda, örneğin ideolojiler alanı pekâlâ temel bölmeye, sınıf mücadelelerinin yanı başına

da taşınabilir. Ne var ki, etkileşimdeki nitelik farklarının ortaya konulabilmesi, burada yapılan türde bir soyutlamayı ya da ayrıştırmayı gerektirmektedir.

Dikkat edilirse, burada, ideolojik süreçleri maddi dinamiklerin basit bir yansıması olarak gören anlayışa da, aynı süreçleri maddi dinamiklerin yaratıcısı sayan yaklaşıma da belirli bir mesafe konulmaktadır. Bununla birlikte, maddi dinamiklerin siyaset ve ideoloji üzerindeki etkilerine zaman içinde de olsa belirleyicilik tanınması; buna karşılık siyasal ve ideolojik süreçlerin maddi dinamikler (temel bölme) üzerindeki etkilerinin belirleme değil de etkileme ve koşullama kavramlarıyla açımlanması, yazarın temel tercihini yansıtmaktadır.

Bundan sonra yazılanlar, bu temel tercihin bir uzantısı, ideolojiye bu genel harita içinde tanınan mekânın sonucudur. Okurlar tarafından da böyle değerlendirilmeli ve eleştirilmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE AÇIMLAMALAR

İdeoloji, Grekçe *eidos* ve *logos* sözcüklerinin birleştirilmesinden oluşmuş bir kavramdır. Tam karşılığı aranırsa "fikirlerin bilimi" demek gerekir. O halde ideoloji, fikirlerin nasıl oluştuğuyla, benimsendiğiyle, bu fikirlerin kendi aralarında nasıl bütünleştirilip tutarlı sistemler haline getirildiğiyle ilgili bir kavramdır. Bilindiği kadarıyla bu kavram ilk kez Fransız İhtilali sonrasında Antoine Destutt de Tracy adlı bir düşünür tarafından kullanılmıştır. Daha sonra ideoloji, siyaset ve toplum bilimlerinin yerleşik kavramlarından biri olmuştur.

İdeoloji kavramının toplumsal-siyasal yaşamımızda ilginç bir yeri vardır. Gerçekte, toplumsal-siyasal yaşamın bütün kesimleri, şöyle ya da böyle bir ideolojiye sahiptirler. Tek tek bireylerin ve kolektif yapıların etkinliklerinde, benimsenen ideolojilerin önemli payı vardır. Toplumsal yaşamın özneleri, elbet-

te birtakım somut çıkarlar doğrultusunda hareket ederler. Ancak, bu öznelerin kendi çıkarlarını nasıl kavradıkları, bu çıkarların gerçekleşebilmesi için en iyi yol olarak neyi gördükleri, benimsenen ideolojilerle birlikte ortaya çıkar. Gelgelelim, bu gerçek açıkça görülmez ya da kabul edilmez. Kimileri, kendilerinin sağduyuyu ve bilimi temel aldıklarını iddia ederler. Böylelerine göre, kendileri gibi düşünmeyenler "ideolojik" konumdadırlar; yani bunlar, bilimi, gerçekleri ve sağduyuyu bir yana bırakıp "ideolojik dürtülerle" hareket etmektedirler. Bu tür iddialara ve yakıştırmalara hemen hemen bütün toplumlarda rastlanır.

İdeolojinin kaynağı: Gündelik yaşam

Türkiye'de ideolojiye öteden beri özellikle olumsuz yüklemeler yapılır. Örneğin "zararlı" ve "sapık" ideolojilerden sıkça söz edilir. "Zararlı" ve "sapık" ideolojilerden söz edenler, genellikle bunların karşısına "doğru", "yararlı" ya da "sağlıklı" ideolojileri koymazlar. Kemalistler, ve islamcılar bile, savundukları görüşlere genel olarak "ideoloji" başlığını koymaktan çekinirler. İdeolojinin karşısına konulan, genellikle sağduyu, bilim, yurtseverlik ya da gerçekçiliktir. Öyle bir izlenim yaratılır ki, insanlar bir yerde, ideoloji denilen şeyin doğrusunun ya da yararlısının olamayacağını düşünmeye başlarlar. Burada pek fark edilemeyen nokta, ideolojinin tanım gereği zararlı ve saptırıcı olacağı düşüncesinin bizatihi kendisinin düpedüz ideolojik oluşudur.

Türkiye'de olsun başka ülkelerde olsun, ideoloji kavramını böyle olumsuz yüklemlerle kullananlar, büyük çoğunlukla egemen sınıfların has sözcüleri, düşünürleri ve temsilcileridir. Yaptıkları, hiç kuşkusuz rastlantısal ya da bilinçsizce değildir. İnsanların, gerçek konumlarının bilincine ancak ideolojiler

aracılığıyla ulaşabileceklerini onlar da sezmişlerdir. Bunu sezdikleri için, örneğin "insan doğasına" ilişkin genellemeleri, kimsenin anlayamayacağı birtakım teknik gerekçeleri ve "bilimsel" araştırmaların ortaya koyduğu söylenen bulguları, bilim, gerçekçilik ya da sağduyu adına ideolojinin karşısına dikerler. İdeolojilerin bütüncü (ya da total) olduklarını, çeşitli olguları birbirleriyle belirli bir sistem içinde ilişkilendirdiklerini söylerler. Oysa, onlara göre, gerçek yaşamdaki olgular arasında böyle bir bütünlük ve ilişki tutarlılığı olamaz. Burada bir kez daha dikkat etmek gerekir ki, gerçek yaşamdaki olguların ilişkisel bir bütünlüğe ve tutarlılığa sahip olmadığı düşüncesi de tastamam ideolojik temellidir. Sonuçta, hemen hemen herkesin ideolojik zeminlerden hareket ettiği, dünyayı ve toplumu ideolojik bakış açılarından anlamlandırdığı ortamlarda, en çok ideoloji kavramı dışlanmakta, reddedilmekte ve giderek "zararlı" ilan edilmektedir. Çünkü, kimilerinin işine böylesi gelmektedir.

Peki, ideoloji gerçekte nedir? İdeoloji kavramı nasıl açımlanabilir?

İdeoloji kavramının genel bir açımlamasını yapmak için, iki düzlemden hareket edebiliriz. *Birinci düzlem,* insanların gündelik, olağan yaşantılarıdır. İnsanlar, bu yaşantıları içinde bir işte çalışırlar, başka insanlarla çeşitli ilişkilere girerler, evlenip aile kurarlar, çoluk çocuk sahibi olurlar. Bunların yanı sıra, gündelik yaşamda gözlediklerini, karşılaştıkları sorunları ve çeşitli olguları anlamaya ve değerlendirmeye çalışırlar. Özetle, insanlar, *toplumsal varlıklar* olarak, başkalarıyla sürekli ilişki ve etkileşim içindedirler. İnsanlar, bu ilişki ve etkileşim ortamına yüklenmemiş, boş zihinlerle, daha doğrusu herhangi bir fikre ve görüşe sahip olmaksızın girmezler, giremezler. Bu bir yana, yaşadıkları ilişkiler ve içinde yer aldıkları etkileşim süreci de, insanlarda yeni fikirlerin oluşmasına, eski fikirlerin şu ya da bu ölçüde değişmesine yol açar. Özetle, birtakım görüş-

ler ve düşünceler, insanların çeşitli etkinliklerinin daha en başında, bu etkinliklerin yürütüldüğü süreçte ve sürecin sonunda etkili olacaktır.

O halde, birinci düzlem, yani insanların gündelik yaşantıları söz konusu olduğunda sorulması gereken sorular şunlardır: Bu fikirler ve görüşler nasıl, hangi süreçlerle oluşur? İnsanların şöyle ya da böyle düşünmelerini, bir görüşe değil de diğerine daha yatkın olmalarını hangi etmenler belirler?

Bu soruların yanıtı, kimileri asli, kimileri de ikincil olmak üzere çeşitli olguların göz önüne alınmasını gerektirir. Örneğin, yetişkin bir insanın görüş ve düşüncelerinin, çocukluktan başlayarak, önce ailesinden, daha sonra okulundan aldığı eğitimle belirlendiği söylenebilir. Peki, bu durumda, ailenin görüşlerini, okulda anlatılanları ve öğretilenleri ne belirlemektedir? Sonra, insanların görüşlerinin ve düşüncelerinin, en yakındaki ilişki ve etkileşim çevresi tarafından biçimlendirileceği de söylenebilir. Ama aynı soru, bu durumda da karşımıza çıkacaktır: Bu yakın ilişki ve etkileşim çevresinde yaygın olan görüşleri ve düşünceleri kim biçimlendirmektedir? Bu tür sorulara, konunun temeline inerek yanıt vermek gerekir. Bunun içinse, çağdaş toplumlara ilişkin birkaç temel özelliğin ortaya konulması zorunludur.

Şimdi bu temel özellikleri görmeye çalışalım.

Günümüz toplumunun özellikleri

Günümüz toplumlarını belirleyen ve konumuz açısından önem taşıyan başlıca özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

• Çağdaş toplumlar, gerçek üreticilerin üretim araçlarından koparıldıkları, *sınıflı* toplumlardır. Üretim araçlarının mülkiyeti ve üretilen ürünün bölüşümü eksenindeki bu sınıflılık, toplumsal pratiğin de sınıflara göre farklılaşması anlamına gelir.

• Maddi emekle zihinsel emeğin ayrışmışlığı, bir ve aynı gerçekliğe ilişkin düşüncelerin birbirinden çok farklı yönlerde geliştirilmesine yol açabilmektedir.

• Tarihsel açıdan bakıldığında, önce bir kurum olarak devletin ortaya çıkması, ardından *ulus devletlerin* oluşması, maddi yaşamdan ve onun doğrudan gerçekliğinden uzaklaşmış, giderek bu gerçekliği kat kat örten düşünce ve görüşlerin geliştirilmesiyle sonuçlanmıştır.

• Buraya dek sözü edilen üç temel olguların hepsi de, gerçeğin kendisi ile onun *algılanış* ve *anlamlandırılış* biçimleri arasındaki açıyı büyütmüştür. *Yabancılaşma*, burada sözü edilen temel olguların hepsini kucaklayan bir kavramdır. Böylesine kucaklayıcı bir kavram olarak yabancılaşma, toplumsal pratiğin gerçek bilincinden şu ya da bu ölçüde uzaklaşılmasını anlatır.

Şimdi, yukarıda söylenenleri, gene aynı sırayı izleyerek biraz daha somutlayalım.

• İnsanlar, gündelik yaşamdaki ilişkilerine, birbirine tam tamına benzer konumlardan değil, üretim araçlarının mülkiyeti ekseninde oluşmuş ayrı ayrı konumlardan ve bu konumların belirlediği *farklı deneyimlerden* hareketle yönelirler. Özetle, farklı konumlanışlar ve deneyimler, üretim ilişkileri tarafından belirlenir. Keza, insanların toplumsal ilişki ve etkileşim sonucunda edindikleri yeni görüşler ve düşünceler de, gene bu konumlanışın damgasını taşır. Kısacası insanlar, kendileri farkında olsalar da olmasalar da, toplumsal ilişki ve etkileşim ortamına belirli *sınıf* yakınlıkları taşıyarak dahil olurlar.

• İnsanlar, gündelik yaşamdaki ilişkilerinde, kendileri maddi üretimle doğrudan ilgili olmayan b*aşka insanların, grupların, kurumların,* vb. üretip geliştirdikleri düşünceleri de taşıyabilirler ya da böyle düşüncelerle süreç içinde tanışabilirler. Ör-

neğin, bir siyasal parti başkanının, çok okunan bir gazete yazarının, televizyon yorumcusunun, tarikat liderinin, vb. görüş ve düşünceleri, üretim süreci içindeki konumları ne olursa olsun, her insanın görüşlerini ve düşüncelerini etkileyebilir.

• Günümüzde insanlar, yaşamlarını ve başkalarıyla ilişkilerini bir *ulus devlet* çerçevesinde sürdürmektedirler. İçinde yaşadıkları ulus devlet, tüm ulusa ait olduğu, *birleştirici ve kaynaştırıcı* içerik taşıdığı ileri sürülen birtakım görüşler, misyonlar, hedeflerle oluşmuştur ve bugün de aynı temeller üzerine oturmaktadır. Bu görüşler, misyonlar ve hedefler, eğitim kurumları başta olmak üzere, kamusal alandaki çeşitli kanallar aracılığıyla insanlara aktarılır.

Yukarıda biraz daha somutlanan olguların ve süreçlerin *bileşik etkisi* sonucunda insanlar belirli görüşlere sahip olurlar; yaşadıkları gerçekliği öyle değil de böyle görürler; kimi görüş ve önerilere daha az, diğerlerine ise daha çok yatkınlık gösterirler. Kısacası insanlar, çevrelerindeki olayları, olguları, ilişkileri, vb. böyle bir bileşik etki sonucunda *anlamlandırırlar, ilişkilendirirler ve yerleştirirler.* İnsanların kendi dışlarını anlamlandırmaları, ilişkilendirmeleri ve yerleştirmeleri, belirli *bilinç biçimlerine* ve *düzeylerine* göre olur. Bütün bu bilinç biçimleri ve düzeyleri ise, hep birlikte *ideoloji*'yi oluşturur.

O halde ideoloji, buraya dek sözünü ettiğimiz *birinci düzlemde* şöyle tanımlanabilir: Sınıflı toplumlarda yaşayan insanlar, bir yandan kendi pratik deneyimlerinin sonuçları, diğer yandan da kendilerinin dışında geliştirilmiş düşüncelerin *bileşik etkisi* sonucunda, toplumu ve toplumsal etkinliği belirli biçimlerde anlamlandırırlar ve ilişkilendirirler; bu anlamlandırma ve ilişkilendirme biçimlerinin hepsi birden *ideoloji*'yi meydana getirir. İdeoloji, *farklı bilinçlilik biçimlerinin* hepsini birden kapsayan genel bir kavramdır.

İdeoloji kavramının açımlanmasındaki *ikinci düzlemi* ise, belirli grupların, kesimlerin ve örgütlerin, özetle *kolektif* yapıların, belirli bir amaç doğrultusunda, sistematik olma ve iç tutarlılık kaygısı gözeterek geliştirdikleri görüşler ve düşünceler oluşturur. Örneğin, devlet, sınıflar, siyasal partiler, kimi dernekler ve topluluklar, kendi konumlarını anlamlandırmak, kendilerini başkalarından ayrıştırmak, bu ayrışmış konumlarından hareketle başkalarını da etkilemek için çeşitli görüşler ve düşünceler geliştirirler. Bu görüşler ve düşünceler, birinci düzlemde olduğu gibi, toplumsal yaşamın belirli biçimlerde anlamlandırılmasına, ilişkilendirilmesine ve yerleştirilmesine yöneliktir.

Dolayısıyla, bu düzlemdeki görüşler ve düşünceler de (kuşkusuz bu kez bireysel değil kolektif olmak üzere) değişik bilinç biçimlerine ve düzeylerine karşılık düşer. Sonuçta, bunlar da toplu olarak *ideoloji* başlığı altına girer. Peki, birinci düzlemdeki ideoloji oluşumu ile ikinci düzlemdeki ideoloji oluşumu arasındaki fark nerededir?

Birinci düzlemdeki birey odaklı düşünceler ve görüşler birbirleriyle ilintisiz ve dağınık olabilirler. Üstelik bunlar toplumsal yaşama ilişkin topyekûn bir bakış ya da alternatif getirmeyebilirler. Buna karşılık ikinci düzlemde geliştirilen düşünceler ve görüşler çok daha geniş bir kapsama ve iç tutarlılığa sahiptir. Kimi siyasetbilimciler, birinci düzlemdeki görüşleri ve düşünceleri *gevşek* ve *varoluşsal*, ikinci düzlemdeki ideolojileri ise *sert* olarak nitelendirmektedirler. Ayrıca belirtmek gerekir ki, ikinci düzlemdeki sistemli ideolojilerin, birinci düzlemdeki ideolojik öğelerden ve motiflerden farklı olarak, geliştirilmiş bir *tarih anlayışları* ya da vizyonları vardır. Bir ek daha yapalım: Birinci düzlemdeki dağınık görüşler ve düşünceler (gev-

şek ideolojik öğeler) daha kolayca eğilip bükülebilirler; kendileriyle uyumlu olmayan başka görüş ve düşüncelerle geçici olarak bir araya gelebilirler; nihayet, daha gelişkin ideolojik düşünce sistemleri tarafından içselleştirilebilirler. Buna karşılık *sert ideolojilerin* eğilip bükülmeleri, başka ideolojilerle eklemlenmeleri ve bunlar tarafından içselleştirilmeleri ya çok güç, ya da büsbütün olanaksızdır

Özetleyecek olursak, bu iki düzlemdeki görüş ve düşünce üretim süreçleri, hep birlikte, *ideolojiler alanı* diyebileceğimiz bir alan oluşturur. Daha açık olması için sıralayalım:

1- Belirli sınıfsal konumlara sahip insanları, toplumsal pratiğe yönelirlerken çerçeveleyen ve/ya da toplumsal pratiğin (deneyimin) çıktısı olarak biçimlenen görüşler ve düşünceler;

2- Toplumun çeşitli kesimlerinin kendi özel konumlarını anlamlandırma çabalarının ürünü olan düşünceler ve görüşler;

3- Toplum ve yaşam üzerine değerlendirmeler yapan grup ve toplulukların geliştirdikleri görüşler ve düşünceler; ve

4- Devletin varlığını ve özel misyonlarını açıklayan görüşler ve düşünceler, ideolojiler alanında hep birlikte yer alırlar.

Zihinlere daha iyi yerleşmesi için, buraya dek söylenenleri özetlemek yararlı olabilir:

• İnsanlar, toplumsal yaşam içindeki olgulara ve ilişkilere, belirli düşüncelerle yaklaşırlar; bu olguları ve ilişkileri, söz konusu düşünceler doğrultusunda anlamlandırırlar;

• İnsanlar etkin (aktif) toplumsal varlıklar olarak, ayrıca, toplumsal pratiğin, yani deneyimin ürünleri ya da sonuçları biçiminde tanımlanabilecek birtakım görüşler ve düşünceler de geliştirirler;

• İnsanlar, az önce anlatılan görüşleri ve düşünceleri; (a) doğrudan doğruya kendi sınıfsal konumlarının uzantısı olan somut pratiğin ve deneyimlerin; (b) içinde yaşadıkları toplumda

egemen durumda olan görüşlerin ve düşüncelerin belirlediği bir ortamda geliştirirler.

• Verili toplumda egemen olan görüş ve düşünceler ise (a) sınıfların birikmiş deneyimlerinden çıkan sonuçların; (b) maddi üretimle doğrudan ilişkili olmaksızın geliştirilmiş kuralların, değerlerin, yargıların, vb., (c) toplumda etkili olan kolektif özneler (partiler, sendikalar, dernekler, vb.) tarafından geliştirilen daha sistemli ve kapsamlı görüşlerle düşüncelerin; ve nihayet (d) devletin varlık nedeni ve misyonu olarak dillendirilen, okullarda öğrencilere ve genel olarak toplumda yurttaşlara aktarılan, iletilen, benimsettirilen genel ve özel görüşlerin belirli bir biçimde *eklemlenmesiyle* ortaya çıkar.

• Sonuçta, toplumsal yaşamın düşünsel boyutu, bütün bu sayılanların belirlediği *ideolojiler alanı* içerisindeki tek tek ideolojik sistemler, öğeler, motifler ve yönelimlerden oluşur. İnsanlar ve kolektif özneler, süreçleri ve olguları, benimsedikleri ideolojik yönelimlere karşılık düşen *bilinç biçimlerine* ve *düzeylerine* göre anlamlandırır, ilişkilendirir ve yerleştirirler.

Anlam, ilişki ve yerleşim

Bir süredir, anlamlandırma, ilişkilendirme ve yerleştirme olmak üzere üç kavramdan söz ediyoruz. Bunları açımlamakta yarar var.

Anlamlandırma, birey olarak bir insanın ya da toplumun yaşamını etkileyen herhangi bir olgunun nereden kaynaklandığının ve nasıl ortaya çıktığının, belirli bir görüş ve düşünceye göre açıklanmasıdır. *İlişkilendirme*, bu özel olgu ile, gene insanı ve toplumu etkileyen başka olgular ve kurumlar arasında herhangi bir ilişkinin kurulup kurulmadığını, kurulduysa nasıl, neye göre kurulduğunu anlatır. *Yerleştirme* ise, insanın, kendi yaşamını etkileyen olgular karşısında, gerek kendisini gerekse

kendisi gibi olmayanları (ve bunlarla birlikte kendisinin ve başkalarının düşüncelerini) nereye koyduğuyla ilgilidir.

Örneklerle gidelim. Örneğin insanlar, Türkiye'deki "Kürt sorunu"nun Kürtlerin ulus olarak ezilmişliklerinden kaynaklanan haklı bir mücadele sonucunda ortaya çıktığını ya da Türkiye'nin düşmanı olan dış güçlerin Kürtleri kışkırttığını ve sorunun böyle yaratıldığını düşünebilirler. Hangisi olursa olsun, burada yapılan şey bir *anlamlandırmadır*. Sonra insanlar, bu sorunla devletin kimi etkinliklerini, enflasyonu, genel olarak insan hakları ihlallerini şöyle ya da böyle ilişkilendirebilirler ya da bunlar arasında herhangi bir ilişki olmadığını düşünebilirler. Sonuç ne olursa olsun, bu, *ilişkilendirmedir*. Nihayet insanlar, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı kimliğiyle kendilerini bu soruna göre taraf olarak ya da (sözde) hiç taraf olmaksızın bir yere koyarlar. Bu da *yerleştirmedir*. İşte, bunların hepsi belirli bir ideoloji doğrultusunda gerçekleşir ve sonuçta bir ideoloji diğerine göre ya güç kazanır ya da yitirir.

İdeoloji başlığının altını daha ayrıntılı biçimde dolduracak birtakım yeni kavramlara yönelmeden önce, kimi önemli noktaların açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu önemli noktalardan *birincisi,* somut sınıf konumunun ve deneyimlerinin ürünü olan ideolojik yönelimler ile, örneğin egemen ideoloji ve resmi ideoloji gibi kategoriler arasındaki ilişki, çatışma ve dengelerin nasıl belirlendiğiyle ilgilidir.

Konuyu daha açık biçimde ortaya koymak için bir örnekten hareket edelim. Sözcüğün tam karşılığıyla bir proleter düşünün. Bu proleter, maddi üretim süreci içindedir; harcadığı emek "üretken emek"tir. Çalışma ortamında, kendisi gibi proleterler vardır. Emek sürecinin örgütlenmesinde herhangi bir söz sahibi değildir; kendisine ve arkadaşlarına dayatıldığı biçimde çalışmaktadır. Sendikalıdır ve sendikanın eğitim seminerlerine katılmaktadır. Ayrıca, grev ve direniş türü çeşitli sınıf eylemlerine katılmış, bu deneylerden çeşitli sonuçlar çıkartmıştır.

Ama, aynı işçinin konumunu belirleyen başka etmenler de vardır. Örneğin, ilk ve orta öğreniminde dünyaya ve insanlara bakışını belirleyecek şeyler kapmıştır. Büyük tirajlı günlük gazetelerden birini her gün olmasa bile zaman zaman okumakta, akşam televizyonlarda haber ve yorum dinlemektedir. Çalıştığı işyerindeki arkadaşlarının dışında bir de mahalle çevresi vardır. Bu çevre ile güncel konularda çeşitli sohbetler yapmaktadır. Evde karısının ve çocuklarının söylediklerini tartmakta, değerlendirmektedir, vb. vb.

Soru, yalın biçimde şöyle ortaya konulabilir: Bütün bu veriler ya da girdiler, proleterin ideolojik yönelimlerini hangi ağırlıkta, nasıl ve ne yönde belirleyecektir? Bu sorunun kestirme de olsa doğru yanıtı şudur: Örneğimizdeki proleterin ideolojik tercih ve yönelimlerini, değinilen durum ve etmenlerden tek başına herhangi biri değil, bütün bu olgu ve etmenlerin *belirli bir siyasal ve kültürel konjonktürdeki* özgül bileşimi belirleyecektir.

Eğer bu kabul ediliyorsa, o zaman örneğin, proleterin *emek sürecindeki maddi konumunun,* diğer bütün ideolojik girdileri etkisizleştirecek bir başatlık taşıyacağını varsaymamak gerekir. Keza, örnekteki proleterin mücadele ve direniş deneyimlerinden edindiklerinin, başka her tür etmeni geri plana iteceği de söylenemez. Aynı biçimde, proleterin gördüğü eğitimin ya da yakın çevresinin etkilerinin, emek sürecindeki özel konumundan gelebilecek yönelişleri sıfırlayacağı da ileri sürülemez. Bu noktanın görülmesi, ideoloji tartışmalarında özel bir önem taşımaktadır. İşçinin fiili emek sürecindeki konumunun, bu işçinin ideolojik yönelimlerini de birebir belirleyeceği yolundaki görüş, *anarko-sendikalist* bir görüştür. Buna karşılık, işçi sınıfının üretim süreci içindeki konumunun ve sınıf mücadelesi deneyimlerinin, toplumda egemen olan ideolojik yapılanma karşısında büsbütün silik ve etkisiz kalacağı yolundaki görüş de, egemen ideoloji olgusuna mutlaklık tanıyan *edilgen-yapısalcı* bir görüştür.

Kaçınılması gereken bu uçlar dışında, ideolojik tercih ve yönelimlerin nasıl belirleneceği, somut durum ve koşullardan bağımsız biçimde açımlanamaz. Örneğin, işçi sınıfının oldukça çetin ve soluklu bir direnişi, devletin, toplumun çeşitli kesimlerine "hak dağıtan" bir kurum olarak görülmesiyle de sonuçlanabilir, tersine bu aygıtın sınıf aidiyetinin daha net kavranıldığı bir yönelimle de. Hem fiili emek sürecinin hem de devletin dışında konumlanan kimi öznelerin ideolojik ve siyasal söylemleri, konjonktüre göre, işçi sınıfının ideolojik yönelimleri üzerinde başka her tür kaynaktan daha etkili olabilir. Bütün bunlar bize önemli bir gerçeği gösterir: İdeoloji kendi başına ne kadar önemli olursa olsun, verili ideolojik ortamdaki tercih ve yönelimlere en son damgayı, içinde bulunulan konjonktür ve bu konjonktürdeki *siyasal güç dengeleri* vuracaktır.

İdeolojik mücadelenin eşitsiz koşulları

İkinci noktanın görülmesi, birinciyle bağlantılı bir başka gerçeğin altının çizilmesini gerektirir. Sınıflı toplumlarda, egemen sınıflarla egemenlik altındaki sınıf ve sınıfların ideolojik etkinlikleri bakışımlı (simetrik) alanlarda gerçekleşmez. İdeoloji üretimini, belirli bir sınıfın, kendi sınıfsal pratiği ve deneyimleri sonucu oluşan görüş ve düşünceler olarak tanımlayalım. Bu durumda, işçi sınıfının yanı sıra, burjuvazi de, büyük toprak sahipleri de, küçük burjuvazi de, kendi toplumsal pratiklerine özgü, bu pratiklerden kaynaklanan ideolojik süreçlere girecektir. Ancak, bu sınıflardan ve kesimlerden hiçbiri, kendi ideolojik yönelimlerini, *salt kendi pratiğinden* hareketle geliştiremez. Bu sınıf ve kesimlerden her biri, kendi toplumsal pratiğini, verili *ideolojik, kurumsal, yasal ve kültürel ortamda* geliştirecektir.

Gelgelelim, bu "verili" ortam hiçbir zaman yansız değildir. Sınıf egemenliği yüzyıllara uzanan bir olgu olduğundan, uyma, onay, kabullenme, her zaman red, eleştiri ve başkaldırıdan daha yaygın bir yerleşikliğe, tahkimata sahiptir. Üstelik kapitalist toplumlarda burjuvazinin egemenliği oldukça uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bu durumda, toplumun ezilen ve egemenlik altında olan sınıfları, kendi toplumsal pratiklerini, bu belirlenmişlik ve sınırlılıklar içinde geliştirmek ve anlamlandırmak zorundadırlar. Sözünü ettiğimiz bu bakışımsızlık, aynı zamanda, *ideolojik mücadele*nin önemini vurgular ve *dışarıdan bilinç* yaklaşımının temelini oluşturur.

İdeoloji: Ne "yanlış bilinç" ne de tek başına "kasıtlı çarpıtma"

İdeoloji konusundaki ön açıklıklardan *üçüncüsü,* ideolojinin "yanlış bilinç" sayılıp sayılamayacağıyla ilgilidir. Kapitalizmin, sınıfsal sömürü ve eşitsizliklerle ilgili her tür gizemlileştirmeyi (mistifikasyon), gizlemeyi, örtüyü ve çarpıtmayı etkisiz bırakacak bir yalınlıkta gelişip kendini en çıplak biçimiyle ortaya koyacağı yolundaki beklentiler, ideolojinin yanlış bilinçle özdeşleştirilmesine yol açmıştır. Bu düşünceye göre ideoloji, gerçek durumun bilincinden şu ya da bu ölçüde uzak duran (uzak tutulmuş) bireylerin ve sınıfların görüşlerini ve düşüncelerini anlatır. Gerçek durumun tam bilincine varıldığında ise, içerdiği yanılsamalarla birlikte ideoloji de yok olacaktır.

Ne var ki, somut tarihsel gelişim bu yönde olmamıştır. Bir kere, kapitalizmin giderek daha da karmaşıklaşan yapısı, artı değerin paylaşımında maddi üretimin dışında başka unsurların ağırlıklarının artması, orta sınıfların yok olmayıp genişlemesi ve benzeri olgular, kapitalist sömürü ve eşitsizliklerin çıplak biçimleriyle algılanmasını engellemiştir. Gizemlileştirme daha

da boyutlanmış, yabancılaşma ise katlanmıştır. Katlanmış yabancılaşma içindeki bireylerin ve sınıfların bilinçlenmeleri, ideolojinin büsbütün devreden çıkması şöyle dursun, *ideolojik dolayımları* çok daha gerekli hale getirmiştir.

Basit bir örnekten hareket edelim. 19. yüzyıl başları İngiltere'sinde bir maden işçisi, karşısında kimin olduğunu daha yalın biçimde görebilirdi; bugün ise, örneğin Türkiye'deki bir işçinin karşısındakini bu netlikte görebilmesi mümkün değildir. Eğer işçi durumundan yakınıyorsa, onun gözünde bunun sorumlusu belki sermaye düzeni, belki *işvereni,* belki *devlet,* belki *IMF,* belki *PKK,* belki de *'asalak KİT'ler*'dir! Bu durum, gerçeğin kendi bütünlüğüyle kavranabilmesi için gerekli dolayımları arttırmış, bu da ideolojinin ve ideolojik mücadelenin eskisine göre daha ön plana çıkmasına yol açmıştır. Böyle bir karmaşıklıkta, ideolojilerin bir bir devreden çıktığı ve insanların yalın gerçeklikle baş başa kaldıkları bir ortamın yakalanması mümkün olmayacaktır. Özetle, verili gerçekliğin kendi bütünlüğü içinde en yakın algılanışı bile mutlaka *ideolojik* bir çerçevede gerçekleşecektir.

Dördüncü önemli nokta, ideolojilerin belirli bir nesnelliği olduğunun görülmesidir. Bununla anlatmak istediğimiz şu: İdeoloji, belirli bir gerçekliği gören öznelerin, bu gerçekliği gizlemek, örtmek ve başkalarına göstermemek için giriştikleri *bilinçli* ve *kasıtlı* çarpıtmalara indirgenemez.

Toplumsal ve siyasal yaşamda, birtakım özneler, elbette bu tür bilinçli ve kasıtlı çarpıtmalara yönelebilirler; verili gerçekliğin olduğu gibi algılanmasını engellemek için bu gerçekliği başka türlü gösteren görüşler ve düşünceler geliştirebilirler. Ancak, ideolojiler alanı, bu tür girişimlerle sınırlı bir alan değildir. Örneğin, ulus devletlerin oluşumu sürecinde şu ya da bu ağırlıkta ama mutlaka devreye sokulan *milliyetçilik* belirli bir nesnelliğe oturur. Bu nesnellik, en başta, gelişen kapitalist üre-

tim ilişkilerinin dayattığı ulusal pazarla, dış rekabetten korunma gereksinimiyle ve emek politikalarıyla ilgilidir. Başka bir deyişle, milliyetçi ideolojilerin özneleri (devlet, bürokrasi, burjuvazi, küçük burjuvazi, vb.), milliyetçiliğe eşlik eden birçok düşünceyi, verili gerçekliği ancak belirli bir biçimde görebildikleri için geliştirirler.

Bu bağlamda, örneğin Türkiye'de Kemalist ideolojinin oluşumunda, sınıf gerçeğiyle Kürt gerçeğini gizleme dürtüleri rol oynamış olsa bile, böyle bir ideolojinin varlığı tek başına bu yöndeki bilinçli çabalarla açıklanamaz. Kemalist ideolojinin özneleri, hiç kuşkusuz, ülkeyi sanayileşme, batılılaşma, modernleşme bağlamlarında belirli bir noktadan bir başka noktaya taşıma zorunluluğunu hissetmişler, ideolojik üretim süreçlerini de buna göre biçimlendirmişlerdir.

Buna karşılık, ideolojiler alanındaki kimi söylemler ve motifler, gerçekten de doğrudan doğruya belirli bir gerçekliğin gizlenmesine, başka türlü yansıtılmasına yönelik bilinçli çabalardan oluşur. Örnek vermek gerekirse, bu ülkede enflasyonun *başlıca* nedeninin KİT'ler olduğu yolundaki iddia, doğrudan doğruya bilinçli çarpıtmaya dayalı, ideolojik bir söylemdir. Ayrıca, siyasal söylemlerinin özünü *populizmin* oluşturduğu politikacılar da, kasıtlı çarpıtmalara ve gizlemelere özellikle eğilimlidirler. Çünkü, ideolojik populizmin özünü, kitlelere, üzerine yürünmeye hiç de niyetli olunmayan hedefler gösterilmesi oluşturur (örneğin kitlelere büyük tekelleri hedef gösteren politikacılar, bu tekellerin gücünü kırabilecek herhangi bir önlemi ya da siyasal hareketi akıllarından bile geçirmezler).

Bu ayırımın yapılması, ideolojik mücadelede gerçekçilikle konspiratif mantığın birbirinden ayırt edilmesi açısından önem taşır. Egemen sınıflardan yana bir ideolojinin nesnelliği, bu ideolojinin, özel bir baskı ve zorlama olmaksızın da ezilen sı-

nıflar tarafından en azından kimi öğeleriyle benimsenebilmesi anlamına gelir. Başka bir deyişle, egemen sınıfların ideologlarının, belirli görüş ve düşünce sistemleri üretmelerini sağlayan kimi *olgular* ve *veriler,* ezilen sınıflar tarafından da egemen sınıfların ideologlarının algıladıkları gibi algılanabilmektedir. Örneğin, bu dünyada girişken ve çalışkan insanların eninde sonunda varlıklı olacakları savı düpedüz burjuva ideolojisi kapsamına girer. Burjuva ideolojisi meritokratik sistemleri (yetenek ve liyakati belirleyici sayan sistemler) her zaman savunmuştur. Ama bu tür düşünce ve sistemler, dışardan herhangi bir baskı ve zorlama olmaksızın bizzat emekçi kesimler tarafından da benimsenebilir.

Burada görülmesi gereken önemli nokta şudur: Egemen ideolojinin gücünü oluşturan bu nesnellik, aynı zamanda onun *zaafıdır* da. Çünkü, karşıt ve eleştirel ideolojiler, bu nesnellik sayesinde egemen ideolojide zayıf noktalar, bozuculuk amacıyla giriş yapılmasına elverişli boşluklar bulabilirler. Örneğin Wallerstein'ın da değindiği gibi, meritokrasinin öne çıkartılması sonuçta kırılgan bir ideolojik söylem oluşturacaktır (bkz. I. Wallerstein; "Kapitalizmin İdeolojik Gerilimleri", *Irk, Ulus, Sınıf* içinde, Çev: N. Ökten, Metis Yayınları 1993, s. 43). Çünkü, kapitalizmin alabildiğine boyutlanmış eşitsizlikler ortamında, insanları, alttakilerin hepsinin "yeteneksiz" ve "liyakatsiz" oldukları için orada bulunduklarına inandırmak hayli güçtür.

Özetle, egemen ideolojilerin doğrudan doğruya bilinçli ve kasıtlı çarpıtmalardan oluştuğu savı, tanımı gereği, bu ideolojilerin kendi içlerinden çözülüp dağıtılmasının da mümkün olmayacağını öngörür. Böyle bir kesinlik ise, ya ideolojik mücadelenin büsbütün fuzuli bir iş sayılmasına ya da yalıtılmış mekânlarda ideolojik adacık yaratma gibi sonuçsuz çabalara götürür.

Toplumsal pratik saf ideoloji getirir mi?

İdeolojilerin kaynağı toplumsal yaşam olduğuna göre, tek tek bireylerden kolektif yapılara, gruplara ve giderek devlete kadar uzanan birçok aktör, ideoloji üretiminin öznesi durumundadır. Aşağıdan yukarıya doğru gidecek olursak, ideoloji üretiminin özneleri şöyle sıralanabilir: Bireyler, sınıfların öncü unsurları, sınıflar, geleneksel ve organik aydınlar, siyasal oluşumlar (partiler, vb.) ve devlet.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Az önce sıralanan öznelerden *hiçbiri*, ideoloji üretimini, başka öznelerin üretimlerinden ve daha önce sağlanan birikimden bağımsız olarak sürdüremez. Bu söylenen şöyle de ifade edilebilir: İdeoloji üreten hiçbir özne, bu üretimi, salt kendi pratiğinden ve deneyiminden kalkarak, deyim yerindeyse "steril" bir ortamda *gerçekleştiremez.*

Örneğin, tek tek insanların geliştirdikleri görüşler ve fikirler, kendi somut pratiklerinin *dışında ve ötesinde,* başka öznelerin (başka sınıflardan insanların, aydınların, siyasal partilerin ve devletin) ürettiklerinin etkisi altında biçimlenir. Sıralamanın en ucundaki devleti ele alacak olursak, o da, örneğin kendi ulus devlet ideolojisini ya da resmi ideolojisini geliştirirken alabildiğine bir serbesti içinde davranamaz. Devlet de, bu tür ideolojileri üretirken diğer öznelerin ürettikleri ideolojileri şöyle ya da böyle gözetmek, giderek içselleştirmek zorundadır. Örneğin *korporatizm* bir devlet ideolojisi olarak benimsenmişse, bunu tek başına bürokrasinin üretip başkalarına dayattığı bir ideoloji olarak göremeyiz. Korporatist ideolojinin oluşumu ve yaygınlaşması, işçi sınıfının kendi pratiğinden kaynaklanan birtakım ideolojik motiflere de dayanmış, bunlardan beslenmiştir. Örnek gerekirse, Arjantin'deki peronist ideoloji ve politikalarla bu ülkedeki işçi sınıfının kendi ideolojik oluşumu arasında ciddi bir örtüşme sağlanabilmiştir.

Özetle, belirli bir sınıfın kendi özel toplumsal pratiği, *başka* pratiklerin uzantısı olan her tür ideolojik etkiyi dışlayacak, kan uyuşmazlığı nedeniyle bünyesine sokmayacak bir bağışıklık etkisi yaratmaz. Bu, bütün sınıflar için geçerlidir. Örneğin, ne kadar özgün deneyimlere, ciddi bir mücadele geleneğine sahip olursa olsun, işçi sınıfı dış ideolojik etkilerden bağışık kalamaz. Sermaye sınıfının üretim sürecindeki pratiği de, bu sınıfı doğrudan doğruya bu sürecin olgularına ve gerekliliklerine karşılık düşen saf bir *liberalizme* götürmez. Sonuç olarak, *toplumsal pratik kaynaklı bütün sınıf ideolojileri şöyle ya da böyle bulaşıktır; bu anlamda "saf sınıf ideolojisi" diye bir şey yoktur.*

İdeolojinin özneleri

Bir önceki altbaşlıkta, ideolojinin, tek tek bireylerden devlete kadar uzanan özneleri olduğundan söz etmiştik. Bu öznelerden her birindeki ideolojik oluşumların, diğer öznelerin ideoloji üretimlerinden etkilendiğini de eklemiştik.

Bireyler üzerinde uzun boylu durmamız gerekmiyor. İnsanlar, gerçekten de, kendi toplumsal pratikleri içinde çeşitli görüşler ve düşünceler geliştirirler. Bu görüşler ve düşünceler de belirli ideolojilerin içine oturur ya da onlara denk düşer. Burada sorulması gereken soru şu olabilir: Tek tek bireylerin, kapsayıcılığa ve sisteme (iç tutarlılığa) sahip olmayan dağınık düşünceleri de *ideoloji* sayılabilir mi?

İnsanların kimi konulara ilişkin özel düşünce, görüş ve inançları, kendi tikelliklerinde ele alındığında ideolojiden çok *ideolojik öğe* ya da *ideolojik motif* kavramlarıyla açıklanabilir. Başka bir deyişle, belirli bir düşünceye ya da inanca kendi tikelliğinde ideoloji denilmesi doğru olmaz. Ne var ki, buradan hareketle, böyle düşüncelere sahip insanların ideolojik belirlenim altında olmadıkları söylenemez. Çünkü, dağınık düşünce-

ler, tek tek kendi tikelliklerinde nesnel olarak daha kapsamlı ideolojik kurgularla *uyuşurlar,* bu tür ideolojileri *çağrıştırırlar.* Örneğin, "Devletin, çalışanın hakkını vereceğini" düşünen bir işçinin bu düşüncesi, kendi tikelliği içinde bir ideoloji sayılmayabilir. Ama böyle bir düşüncenin, örneğin "devletin yansızlığı" ile ilgili daha kapsayıcı ideolojilere götüren, bunları çağrıştıran özelliği de ortadadadır. Sonuçta, bu düşüncedeki bir işçinin "yansız devlet" ideolojisinin belirlenimi altında olduğunu söylemekte sakınca yoktur.

İdeolojinin özneleri arasında *sınıflardan* söz ettik. Sınıflar, formel anlamda örgütlü de olabilirler, örgütsüz de. Örneğin işçi ve işveren sendikaları, kooperatifler, loncalar, vb. sınıfların formel örgütleridir. Sınıflar bu anlamda örgütlü olsunlar olmasınlar, *sınıf ideolojilerinin* kaynağı, belirli bir sınıfın üretim süreci içerisindeki nesnel konumu, pratiği ve bu pratiğin ürünü olan deneyimleridir. Daha önce de değinildiği gibi, belirli bir sınıfın nesnel konumu, pratiği ve deneyimleri, diğer sınıflarınkinden temelde farklılık gösterir. Sınıfsal ideoloji üretiminin *temel girdisi* de bu farklı konum, pratik ve deney birikimidir. Ne var ki, daha önce de değinildiği gibi bu temel girdi, sınıf ideolojilerinin sonuçta saf ve başka ideolojilere karşı bağışık olmasını sağlamaz. Örneğin işçi sınıfının ideolojisi, küçük burjuva ideolojisinin, burjuva ideolojisinin ve resmi ideolojinin çeşitli öğelerini içinde taşıyabilir. Burjuva ideolojisine gelince. Burjuva ideolojisi, daha önce değinilen bakışımsızlık nedeniyle işçi sınıfı ideolojisinin öğelerini içermez ama o da kapitalizmi önceleyen çeşitli ideolojik oluşumların, bu arada en başta ulus devletin temelini oluşturan ideolojik yapılanmanın, bu arada resmi ideolojinin izlerini barındırır. Sonuçta burjuva ideolojisi de bu tür ideolojik öğelerle karışıktır.

Burada bir parantez açılabilir. Burjuvazinin doğal ve bozulmamış ideolojisinin *liberalizm* (hem ekonomik hem siyasal an-

lamda) olduğu yolundaki savlar, kategorik olarak reddedilmelidir. Konu üst soyutlama düzeyinde ve tarihsellik dışında ele alındığında, burjuvazinin sınıf çıkarları ile ekonomik liberalizm arasında *kuramsal* bir uyuşma olduğu söylenebilir. Ne var ki bu soyutlama ve ardından gelen kuramsal uyuşma, somut gerçekliğin kendisi değil, somut gerçekliğin kavranmasına yönelik bir ilk adım, çıkış noktası olabilir ancak. Dünya kapitalizmi, tarihinin hiçbir döneminde, soyutlamanın işaret ettiği ekonomik liberalizm gereği ile burjuva sınıfının somut konumlanışı arasında tam bir örtüşmeye tanıklık etmemiştir. İleri sürülen kimi savların tersine, günümüzün deregülasyon ve neo-liberal politikaları bile burjuva ideolojisini liberalizmin içine taşımamıştır. Burjuvaziye *siyasal liberalizmin* yakıştırılmasına gelince. Bu yakıştırma, kimilerinin dillerine doladıkları "ekonomist indirgemeciliğin" pek de mümtaz olmayan bir örneği sayılmalıdır.

Sınıflar örgütlü olduklarında, bu örgütler, sınıf ideolojilerini daha kapsayıcı, sistematik ve tutarlı hale getirirler. Örneğin işçi sınıfının örgütleri olarak sendikalar, sınıf pratiğini ideolojik bir çerçeveye taşımanın ötesinde, sınıf pratiğiyle *doğrudan doğruya* ve *ilk elde* ilişkili olmayan başka konulara da uzanırlar (eğitim, kültür, sağlık, ihracat, kentleşme, vb. politikaları). İşveren örgütleri de, kapitalist sınıfın kendi toplumsal pratiğinin doğrudan uzantısı olan görüşlerin ötesinde, toplumsal yaşamın tümünü kucaklayan genel ideolojik oluşumlara yönelirler (örneğin TÜSİAD'ın demokrasi raporu gibi).

Bu durumda, belirli bir ayırıma yönelebiliriz. Bir toplumsal özne kimliğiyle *örgütsüz* sınıfın geliştireceği ideoloji, o sınıfa mensup bireylerin, tek tek kendi pratiklerinin ve deneyimlerinin *ortak noktaları* olarak öne çıkmış, dar anlamda sınıf pratiğine sıkışmış, kendini tanımlamaksızın kendiliğinden varolan ideolojidir. Bu ideoloji, bu anlamda *gizildir* ve kendini sınıfın toplu

bir eyleminde, direnişinde, vb. dışa vurur. Burada, sınıf, ideoloji üretimi bağlamında gene *öznedir* ama bilinçli bir özne değildir. Buna karşılık, bir toplumsal özne kimliğiyle örgütlü sınıfın geliştireceği ideoloji, çıkış noktası olarak sınıfa mensup bireylerin pratiklerine ve deneyimlerine otursa bile, salt sınıf pratiğine sıkışmış bir ideoloji olmayacaktır.

Bu ayırımdan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Toplumsal sınıfların geçmişe göre daha çok ve yaygın formel örgütlülükler içinde olmaları, sınıf ideolojilerinin kapsamını genişletmiştir; bu kapsam genişliğiyle birlikte, geliştirilen sınıf ideolojileri arasında teğet geçme, bitişme ve içiçe girme olasılıkları da artmıştır. Sözü edilen bu durum, bir yanıyla sınıf ideolojilerinin *bulaşıklaşmasını* getirirken, diğer yanıyla da belirli bir sınıfa ait bir ideolojinin başka sınıf ve kesimlere de uzanma, onları etkileyip kendine göre biçimlendirme olanaklarını arttırmaktadır. Bu, hiç kuşkusuz ikili yanı olan bir olgudur. Çünkü, örneğin burjuvazi bu olgu sayesinde nasıl kendi ideolojisini başka sınıflara taşıyabiliyorsa, işçi sınıfı ideolojisi de başta en geniş anlamda emekçiler ve orta sınıflar olmak üzere toplumun çok daha geniş kesimlerini gene bu sayede etkileme şansına kavuşmaktadır. Ayrıntılarına daha sonra inmek üzere bir noktayı daha belirtelim: Az önce sözü edilen geçişkenlik, aynı zamanda, *egemen ideoloji* olarak tanımlanabilecek kapsayıcı ideolojik olgunun da nesnel temelini oluşturmaktadır.

İdeoloji üretiminde, *aydınların* özel bir rolü vardır. Aydınlar çeşitli sınıflara mensupturlar. Bu sınıfsal konum, kuşkusuz, aydınların ideolojik yönelimlerini belirler. Ancak, aydınlarca geliştirilip üretilen ideolojiler, bu kesimin kendi özel toplumsal pratiğini temel almaz, buradan yola çıkmaz.

Bunun nedeni, aydınların, klasik sınıf ölçütlerinin ötesinde ayrıksı bir konuma sahip olmalarıdır. Türkiye'de "aydın" kavramı biraz genişçe kullanılır. Örneğin, yüksek okul bitirmiş in-

sanlar aydın sayılırlar. Oysa aydın tanımı, mensup olunan sınıfın ve öğrenim durumunun ötesinde, belirli bir *aranış* ve *yönelimle* yapılır. Bu anlamda aydın, toplumsal gerçekliği belirli bir bütünsellik içinde anlamlandırma ve açıklama çabasında olan kişidir. Aydın bu çabanın uzantısı olarak kimi düşünceler geliştirir, sistemler kurar. Böylece aydın, ideolojinin başlıca öznelerinden birini oluşturur. O halde "kapsayıcı ve sistematik, iç tutarlılığı olan ideolojiler" denildiğinde, bu tür ideolojilerin yapıcıları hep zaman aydınlardır.

Sol literatürde zaman zaman *geleneksel aydın* ve *organik aydın* gibi tanımlara rastlanır. Gramsci'nin geliştirdiği bu ayırıma göre, geleneksel aydınlar, kendilerini herhangi bir sınıfa mensup saymazlar, kendilerine belirli bir sınıfın görüşlerini geliştirme misyonu da biçmezler. Organik aydınlar ise, üretim sürecindeki konumlanışları ne olursa olsun, kendilerini belirli bir sınıfa mensup sayarlar ve görüşlerini bu sınıf adına, bu sınıfın çıkarları doğrultusunda geliştirirler. Sonuçta, gerek geleneksel gerekse organik aydınların geliştirdikleri ideolojiler, *sonal nokta itibarıyla* ya da *daha en başında* belirli bir sınıfın çıkarlarıyla ilişkilenirler.

Örneğin geleneksel aydınların geliştirdikleri ideolojilerin çıkış noktasını, belirli bir sınıfın konumu ve çıkarları oluşturmayabilir. Bu ideolojiler, diyelim "devletin bekası" ya da "ülkenin refahı" adına geliştirilmiş olabilirler. Böyle de olsa, ortaya çıkan ideoloji, önce ülkenin verili sınıfsal yapısına, sonra da egemen sınıfın (ya da sınıfların) çıkarlarına göre yeniden biçimlendirilecek, törpülenecek, bu arada bu ideolojilerden bir bölümü parlatılırken diğer bir bölümü de kenara atılacaktır.

Başka ülkelerin yanı sıra Türkiye'de de, geleneksel aydın kategorisi özellikle son dönemlerde giderek erimekte, yerini organik aydınlara bırakmaktadır. Örneğin bugün Türkiye'de köşe yazarlarının ve medya yorumcularının ezici çoğunluğu, burju-

vazinin organik aydını konumundadır. Üstelik, eskisinden farklı olarak, bu konumu gizleme gereği de pek duyulmamaktadır. Toplumun sınıfsal yapısı ne kadar karmaşıklaşırsa karmaşıklaşsın, burjuvazinin egemenliği kimi yerlerde ne kadar örtükleşirse örtükleşsin, temel sınıf ayırımının (burjuvazi ve işçi sınıfı) belirleyiciliği giderek artmaktadır. Bu anlamda, aydınlar, daha üretim süreçlerinin başında sınıf misyonlarını belirginleştirmekte, üretimlerini belirli sınıflar adına yapmaktadırlar. Sonuçta, bugün Türkiye'deki aydın kesimin büyük çoğunlukla organik aydınlardan oluştuğu söylenebilir. Ayrıca, bu organik aydınların, burjuvazinin organik aydınları, işçi sınıfının organik aydınları ve farklı sınıfları kapsasa bile Kürt hareketinin organik aydınları biçiminde üç temel kategoriye ayrıldığı da eklenebilir.

İdeolojinin özneleri arasında, son olarak *devlete* değinmek gerekir. Aslında, bir ideoloji öznesi olarak devlete ayrı bir konum biçilmesinin nedeni, kurumsallık, süreklilik ve kapsayıcılıktır. Yoksa, devletin ideoloji üretimi de, apayrı kişiler ve gruplar tarafından değil, gene *aydınlar* tarafından gerçekleştirilmektedir.

Devlet tarafından geliştirilen ideoloji, *resmi ideoloji* olarak tanımlanabilir. Türkiye'de pek çok kişinin sandığının tersine, resmi ideoloji öyle yalnızca Türkiye'ye, Türkiye gibi baskıcı rejimlerin olduğu ülkelere özgü değildir. Kapitalizmin gelişmesine koşut olarak, tarihsel bir süreç içinde ulus devlet oluşumu yaşamış bütün toplumlarda, şöyle ya da böyle bir "resmi ideoloji" saptanabilir. Ancak, bu ulus devletleşme sürecinin gerçekleşme biçimi, resmi ideolojinin içeriğini de belirler. Örneğin, günümüzün gelişmiş kapitalist ülkeleri, kendi ulus devletleşme süreçlerini çok daha önceden, uluslararası ilişkilerin baskısını görece daha az hissederek, *özgün* dinamikler ve süreçlerle yaşamışlardır. Buna karşılık Türkiye'deki ulus devletleşme, can

havliyle girişilen bir ayakta kalma, modernizasyon, batılılaşma ve merkezi devlet yönlendirimli bir kapitalistleşme biçiminde yaşanmıştır. Aradaki farkın önemli uzantılarını, daha sonraki bölümlerde göreceğiz.

Resmi ideolojinin genel özelliklerine bakacak olursak şu noktalar dikkat çeker:

• Resmi ideoloji, esnemesi ve dışardan girişi en az, bu anlamda katı bir ideolojidir.

• Resmi ideolojide, belirli bir ulus devletin nereden gelip nereye yöneldiğine ilişkin bir tarih vizyonu vardır.

• Resmi ideoloji, sınıf mücadelelerinin gelişimin ve seyrinin üzerinde yaratacağı etkileri asgari ölçülerde tutacak bir içeriğe sahiptir.

• Resmi ideoloji zamanla kimi değişiklikler geçirse bile, bu ideolojinin ana hatlarının oluştuğu belirli bir tarih kesiti gösterilebilir.

• Resmi ideolojinin yapıcıları daha az anonimdir; yani, resmi ideolojinin, hangi düşünürlerin, siyasetçilerin, devlet adamlarının ve aydınların damgasını taşıdığı belirlenebilir.

• Resmi ideoloji her zaman ve her yerde yukarıdan üretilip aşağıya, topluma yayılır.

• Resmi ideoloji, devlet kurumlarında resmen benimsenme, eğitim kurumlarında eksen oluşturma, devletin sürekli ve asli kurumlarının ilkelerini belirleme anlamında en ayrıcalıklı ideoloji kategorisidir.

İdeolojinin üreticilerini ya da öznelerini böylece özetlemiş oluyoruz. Öznelerden ve ürettikleri ideolojilerden hareketle, sınıf ideolojileri ve resmi ideoloji gibi kavramlara ulaştık. Bu arada, yer yer *egemen ideoloji* kavramı da kullanıldı. Bu kavram, az önce değinilen ideoloji kategorilerinin dışında, ayrı bir gerçekliğe mi karşılık düşüyor?

Şimdi bunu görelim.

Egemen ideoloji

Türkiye'de sol çevreler, "ideoloji" sözcüğünü içeren kavramları biraz gelişigüzel, zaman zaman da birbirinin yerine kullanırlar. Ya da bu kavramlara pek de yerinde olmayan başatlıklar tanırlar. Örneğin, herhangi bir toplumda burjuvazinin sınıfsal egemenliği varsa, o toplumda egemen olan ideolojinin de burjuva ideolojisi olacağı varsayılır. Kimileri, resmi ideolojinin aynı zamanda egemen ideoloji olduğunu düşünür. Bu durumu netleştirmek için, *egemen ideoloji* kavramı üzerinde özellikle durmak gerekiyor.

Bize göre, egemen ideoloji, yapıcılık-üreticilik anlamında öznesi olmayan, ama taşıyıcısı olan, toplumu en geniş biçimde sarıp kucaklayan ideoloji kategorisidir. Bu anlamda egemen ideoloji, tek tek bireylerin ideolojik yöneliş ve benimseyişlerinin; toplumdaki *bütün* sınıfların kendiğinden ve geliştirilmiş ideolojilerinin; din dahil geleneksel inanış, norm, kural ve düşüncelerin; resmi ideolojinin ve toplumun kültürel yapısındaki ideolojik ağırlıklı öğelerin *eklemlenmiş bütünlüğüdür.*

Bu tanımın dikkat edilmesi gereken kimi yönleri vardır. Öne çıkartmak için bunları sıralayalım:

• Egemen ideoloji kendi adına *üretilmiş* bir ideoloji değil, üretilmiş ideolojilerin bir aradalığıdır.

• Bu anlamda egemen ideoloji *belirli* öznelerce bir yerlerde üretilip sonra başka bir yere, başka öznelere aktarılmaz.

• Tek tek bütün bireyler ve sınıflar, egemen ideolojinin hem *alıcıları* hem de *üreticileridir.*

• Egemen ideoloji, belirli bir toplumsal formasyonun kendini yeniden üretebilmesini sağlayan başlıca ideolojik temeldir.

Egemen ideolojiye ilişkin bu tanım aşırı belirsiz ve kendiliğindenlik vurgulu sayılabilir. Ancak, egemen ideolojiyi oluştu-

ran girdilerin, özel ideolojilerin, öğelerin, vb. eklemlenmesi, hiç kuşkusuz rastlantısal biçimlerde gerçekleşmez. Toplumdaki *sınıf mücadeleleri* ve bu sınıf mücadelelerinin ortaya koyduğu sınıfsal-siyasal *güç dengeleri,* sözü edilen girdilerin nasıl, hangi özel girdinin ağırlığıyla ve hangi biçimlerde eklemleneceğini belirler. Örneğin, Türkiye söz konusu olduğunda, ulusal bağımsızlık, populizm, devletçilik, batılılaşma, Kemalizm ve benzeri ideolojik yönelimler, başka girdilerle birlikte, sınıf mücadelesinin güç dengelerine göre görece daha sağ ya da sol bir eklemlenme oluşturabilmişlerdir.

Bununla birlikte, daha önce sözü edilen bakışımsızlık kuralının burada da geçerli olduğunu görmek gerekir. Bununla anlatılmak istenen şudur: Egemen ideolojiyi oluşturan özel eklemlenme, sağa gittiği ölçüde sola da *gidemez.* Başka bir deyişle, egemen ideolojinin sağ eklemlenme biçimlerinin herhangi bir sınırı yokken, sola gidiş kesin sınırlara sahiptir. Egemen ideoloji eklemlenmesinin toplumsal formasyonun kendini yeniden üretmesine ciddi biçimde engel olduğu her durum, şu ya da bu yönde radikal siyasal çözümleri davet eder. Bu söylenenden şöyle bir sonuç çıkartılabilir: Sol güçlerin, verili siyasal egemenlik koşullarında egemen ideolojiyi büsbütün sola çekip bu alanda bir hegemonya oluşturma şansları yoktur. Düzen için kriz yaratacak özellikte bir sol eklemlenmenin sınırına gelindiğinde, sol güçler bu alanda daha çok ilerlemenin mümkün olmadığını, bundan sonraki adımın doğrudan doğruya *siyasal iktidara* yönelmesi gerektiğini göreceklerdir.

Egemen ideoloji kavramına son bölümde yeniden döneceğiz.

İdeoloji konusunda güncel tartışmalar

İdeoloji konusundaki güncel tartışmalar, buraya dek değinilenlerin ötesinde, başka önemli başlıkları da kapsamaktadır.

Bunlar arasında en çok sözü edileni *"ideolojilerin sonu"* temasıdır.

"İdeolojilerin sonu" teması, özellikle son dönemde, komünist devletlerin çöküşüyle birlikte öne çıkartılmıştır. Ne var ki, bu temanın, son dönemin gelişmelerinden bağımsız, bu gelişmeleri önceleyen bir geçmişi de vardır. Daha açığı, belirli özneler ve özne grupları tarafından geliştirilmiş düşünce sistemleri olarak ideolojilerin bir "sönümlenme" süreci yaşamaları olasılığı, daha 19. yüzyılda gündeme getirilmiştir.

Ayrıntılarına inmeden kısaca özetleyecek olursak, "ideolojilerin sonu" temasını işleyen düşünürler, toplumdaki her tür ideolojik belirlenimin büsbütün yok olduğu bir gelecekten çok, sistemli ya da "katı" ideolojilerin etkisini yitirdiği, ideolojik belirlenimlerin daha "uçunmuş" (süblimleşmiş), sistemsiz ve geçici öğelerle birlikte ortaya çıktığı bir durumu kurgulamışlardır. Bu düşünürler arasında örneğin Karl Mannheim, sözü edilen türden gelişkin ve sistemli düşüncelerin toplumsal yaşamdaki etkilerini yitirip en çoğu birer "akademik disiplin" konumuna geleceklerini öngörmüştür. Ne var ki Mannheim bunu, toplumun her tür ideolojiden büsbütün arınacağı bir yönelim olarak görmemiştir. Mannheim'in öngördüğü tabloda, sistemli ve kapsamlı katı ideolojilerin yerini, daha gevşek, sistemsiz ve esnek eklemlenmeli ideolojik motifler almaktadır.

Yukarıda değinilen öngörüyü, özellikle son dönemin koşullarında büsbütün bir kenara atmak mümkün değildir. Günümüzde, sistemli ve kapsayıcı ideolojiler karşısında, gevşek eklemlenmeli esnek ideolojik oluşumların görece ağırlık kazandıkları bir durumdan söz edilebilir. Ama burada asıl görülmesi gereken nokta şudur: Birtakım tarihsel ideolojiler gerçek anlamda güç ve etki yitirmemişler, güçlerini ve etkilerini, güncel ideolojik eklemlenmelerin içinde başka dolayımlarla sürdürdükleri yeni *varoluş modları* yakalamışlardır. Bu bağlamda, örneğin

18. ve 19. yüzyılların burjuva ideolojisi ve liberalizmi sönümlenmemiş, kendine "yeni dünya düzeni", "postmodernizm" ve "neo-liberalizm" gibi başlıklar altında yeni bir yaşam modu bulmuştur. Keza, ideolojik kimliğiyle faşizm de ortadan kalkmamış, bir yandan günümüzün mikro milliyetçilikleri ve cemaat bağlanmalarıyla, diğer yandan da "vahşi kapitalist" ideolojik motiflerle eklemlenip yeni bir biçime bürünmüştür.

Geleneksel ideolojik sistemlerin gerçek anlamda sönümlenmeyip kendilerine yeni yaşam modları bulmaları açısından üzerinde durulabilecek bir başka örnek de, Türkiye'deki modernizasyon ve batılılaşma ideolojisinin bugünkü durumudur. Burada yeni gelmişken bir kavram açıklaması yapmanın yararı olabilir. Türkiye söz konusu olduğunda "modernleşme ve batılılaşma ideolojisi", hem cumhuriyet ideolojisini hem de Kemalizmi kapsayan daha geniş bir kavram olarak kullanılmaktadır. Örneğin, İttihat ve Terakki ideolojisinin "cumhuriyetçi", hele hele "Kemalist" olduğu kuşkusuz söylenemez; ama İttihat ve Terakki ideolojisinde daha sonraki cumhuriyet ideolojisinin ve Kemalizm'in öncüllerini bulmak mümkündür. Bu anlamda, modernleşme ve batılılaşma ideolojisi Türkiye'nin yaklaşık 150 yılına, cumhuriyet ideolojisi ve Kemalizm ise 60 küsur yılına damga vurmuştur.

Bu anlamda, gerek modernleşme ve batılılaşma ideolojisi, gerek cumhuriyet ideolojisi ve gerekse Kemalizm, 1990'ların Türkiye'sinde kesinlikle sahneden çekilmemiş, kendilerini güncel ideolojik motiflerle eklemleyerek yeni varoluş biçimleri bulmuşlardır. O kadar ki, harcı âlem basında yer alan bütün iddialara karşın, batılılaşma ve modernizasyon ideolojisinin, kendini Refah-Fazilet çizgisinde bile yeniden üretebildiği açıkça görülmektedir. Bu anlamda, modernleşme ve batılılaşma ideolojisi, sönümlenmek şöyle dursun, bir yanda önemlice bir dinci kesimi, diğer yanda ise demokrasici sol aydınları kucaklayabilecek bir yaşam alanı bulmuştur.

Kemalizm ve cumhuriyet ideolojisi ise, günümüzün ideolojik motifleriyle yeniden eklemlenip yeni bir yaşam biçimi bulmada biraz daha zorlukla karşılaşmaktadır. Ne var ki, bu zorluk, kesinlikle, iki ideolojinin "tarih sahnesinden silinmesi" anlamına gelmemektedir. Cumhuriyet ideolojisi ve Kemalizm, modernleşme ve batılılaşma ideolojininin her santimetre karesine uzanmasa bile, bu yayılım alanının en sağlam nirengi noktası ya da güvenlik kuşağı olarak güç kazanmaktadır. Günümüzde yaşanan küreselleşme süreçlerinin, cumhuriyet ideolojisinin ve Kemalizmin en azından kimi geleneksel yönlerini törpülediği açık bir gerçektir. Bugün Türkiye'de Kemalizmi ve cumhuriyet ideolojisini, 1930'lardaki bürünümleri ve uzantılarıyla aynen sahiplenip savunmak kuşkusuz hiç kimse için mümkün değildir. Gelgelelim, Kemalizm de cumhuriyet ideolojisi de, "günümüz dünyasının gerçekleri" adına kimi bileşenlerinden vazgeçtikten sonra bu "gerçeklerle" uyuşabilecek yönlerini öne çıkartmakta, bu anlamda varlığını sürdürmektedir. Örnek gerekirse, CHP'nin "yenileşmesi"nin, cumhuriyet ideolojisine ve Kemalizme yeni bürünümlerle (özelleştirmecilik, küreselleşmecilik, deregülasyon, küçülen devlet söylemi, vb.) canlılık kazandırma çabası olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Sonuçta, Türkiye'nin tarihsel ve siyasal özgüllükleri içinde bakıldığında, bu ülkedeki geleneksel ideolojik yapılanmalar çözülmemiş, yeni ortamlarda yeni ideolojik motiflere tutunarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Herhangi bir toplumsal formasyonun kendini bir bütün olarak yeniden üretmesinde, ideolojik süreçlerin kuşkusuz özel yeri ve önemi vardır. Yanıtlanması gereken asıl soru, bu ideolojik süreçlerin nasıl, nerede, *hangi kanallardan* geliştiğidir. Daha önceki bölümlerde, insanların gündelik yaşamlarının, daha doğrusu üretim ilişkileri içindeki yerlerinin ve pratiklerinin, ideolojik süreçler açısından önemli bir kanal olduğuna değin-

miştik. Ne var ki, toplumlarda bu tür yaşam süreçlerinin yanı sıra, yerleşik birtakım kurumlar, aygıtlar da vardır. Tartışma konusu, bu tür kurumların ve aygıtların (örneğin ailenin, okulların, hastanelerin, sendikaların, cezaevlerinin, vb.) ideolojik süreçlerde nasıl bir rol oynadıklarıdır.

Fransız marksist Louis Althusser, az önce örneklenen türdeki kurumlara ve aygıtlara bir bütün olarak *"ideolojik devlet aygıtları"* (İDA) adını vermektedir. Ancak, Althusser'in savlarında asıl önemli olan, böyle bir adlandırmaya gitmesinden çok, söz konusu aygıtlara ideolojik anlamda yapısal ve mutlak bir belirleyicilik tanımasıdır. Biraz basitleştirerek söyleyecek olursak, Althusser'in yaklaşımına göre, aile içinde büyüyen, okula giden, sendika üyesi olan, özetle mevcut kurum ve aygıtların şöyle ya da böyle içinde yer alan insanların, bu aygıtların temsil ettikleri ideolojik yapılanmaların *taşıyıcıları* olmaları da kaçınılmazdır.

Althusser'in bu yaklaşımı başka marksistler tarafından ciddi biçimde eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin aşağıdaki başlıklar altında toplanması mümkündür:

• Yaklaşım, ideolojik biçimlenmelere yön veren pratik süreçleri ya da etkinlikleri boşlayıp oluşmuş yapılara (aygıtlara ya da İDA'ya) mutlak ağırlık tanımaktadır. Oysa insanlar, pratik etkinlikleri, deneyimleri vb. sonucunda, mevcut aygıtların ideolojik belirlenimlerini taşıyan varlıklar olmaktan çıkıp bambaşka ideolojilere ve eylemlere de yönelebilirler.

• Aynı yaklaşım, İDA'ların iç bütünlüğünü ve tutarlılığını da abartmaktadır. Oysa, sınıf mücadeleleri, bu İDA'ları bozup parçalayıcı bir etki de yaratabilir. Böyle bir etki altında iç tutarlılığını yitiren İDA'ların, ideolojik süreçlerdeki belirleyicilikleri de azalabilir.

Bu eleştiriler genel olarak haklı ve yerinde sayılabilir. Gerçekten de İDA'ların etkisine, tarihsel koşullardan ve sınıf mü-

cadelerinden bağımsız bir mutlaklık tanımak yanlış olacaktır. İDA'ların bu anlamda *saf* ya da *bozulmamış* ideolojik süreçlerin yaratıcıları olarak görülmelerinde birçok sakınca vardır. İDA olarak tanımlanan aygıtların, kendi özgün misyonlarına taban tabana zıt ideolojik yönelimlere yataklık edebildiklerine ya da kendi içlerinde bir yarılma yaşadıklarına, başka ülkelerde de Türkiye'de de tanık olunmuştur. Bununla birlikte, İDA yaklaşımının, en azından kimi başlıklarda pek yabana atılmaması gerektiği de düşünülebilir. Başka bir deyişle, gerekli eleştirilerin ardından, İDA yaklaşımının özellikle günümüzün koşullarında anlam kazanan yanları üzerinde durulabilir. Gene bir özetle devam edelim:

• Sosyalist mücadele stratejisinin, toplumda sosyalizm ya da "yeni düzen" adına bir *ideolojik hegemonyanın* daha siyasal iktidar öncesinde oluşturulabileceği inancına dayandırılması sakıncalı bir yönelimdir. Bu strateji, siyasal mücadelenin, *siyasal* araçların, bu arada *zor*un bozucu, çözücü, işlevsizleştirici, atıl bırakıcı *fiziksel* etkilerini görmeyip ideolojik mücadele süreçlerinin etkilerini abartan bir içerik taşır. Sınıf mücadelesinin İDA'lar üzerinde şöyle ya da böyle etkili olması kaçınılmazdır. Ama bu etki, kimi İDA'ları çözüp dağıtırken başkalarını tam tersine düzenci bir konsolidasyona da götürebilir. Bu anlamda, toplumda *siyasal iktidar öncesinde* net bir ideolojik hegemonya oluşturma olasılığını abartan yönelimler karşısında İDA yaklaşımına bir tür uyarıcılık işlevi tanınabilir.

• Günümüz Türkiye'sinde, adına "İDA" desek de demesek de, ideolojik aygıtların çok ciddi bir yeniden yapılanma sürecine sokuldukları açıktır. Daha doğrusu, kamusal alanın temel kurumları gerçek birer ideoloji taşıyıcısı ve taşıtıcısı olabilecek biçimde yeniden elden geçirilmektedir. Örneğin Türk Silahlı Kuvvetleri, kendi içinde olduğuna inandığı ideolojik homojenliği (belirli bir ideolojiyi taşıma ve başkalarına taşıtma ka-

pasitesini) mümkün olduğunca çok sayıda başka kuruluşa aktarmak ve aşılamak arzusundadır. Bu anlamda Ekonomik Sosyal Konsey, Atatürkçü Düşünce Dernekleri, Çağdaş Yaşamı Destekleme Dernekleri, "Cumhuriyet Okurları" ve benzeri kuruluşları, günümüzün ideolojik maniplasyon süreçlerinin taşıyıcıları, giderek İDA'lar olarak görmekte sakınca yoktur. Salt Türkiye'ye özgü olmayıp Birleşmiş Milletler ile UNESCO'nun evrensel yönelimini yansıtmakla birlikte, "sekiz yıllık temel eğitim"in de son çözümlemede ideolojik aygıtlardan biri olan eğitim kurumlarının tahkimi için kullanılacağı açıktır.

İdeolojik süreçlerin pratik işleyişi: Örnekler

Az önce ideolojik aygıtlardan söz ettik. Günümüzde özel bir ağırlık kazanan medyayı da katarak, bu aygıtların ideolojik etkilerini, *pratik işleyiş* biçimleriyle birlikte örneklendirmek yararlı olabilir. Bunun için J.B. Thompson'ın şemasından hareket edebiliriz. J. B. Thompson, ideolojinin genel işleyiş modlarını somutlamakta, ardından her bir işleyiş moduna karşılık düşen "sembolik inşa stratejilerini" tanımlamaktadır (J. B. Thompson, *Ideology and Modern Culture,* Polity Press 1990, s. 60 ve sonrası). Daha sonra açımlamak ve örneklerini Türkiye'den vermek üzere Thompson'ın şemasını aynen aktarıyoruz.

İdeolojinin İşleyiş Modları

Genel Mod	Sembolik İnşa Stratejileri
Meşrulaştırma	Ussallaştırma Evrenselleştirme Hikâyeleme

Kaydırma	Yerinden etme Yumuşatma Eğretileme
Birleştirme	Standartlaştırma Birliği sembolleştirme
Parçalama	Farklılaştırma Ötekini dışlama
Şeyleştirme	Doğallaştırma Ebedileştirme Adlaştırma/Edilgenleştirme

Meşrulaştırma, başlığın da hemen çağrıştıracağı gibi, herhangi bir düzenlemenin, girişimin, eylemin, kararın, vb. adil, eşitlikçi, akılcı ve alternatifsiz, dolayısıyla desteklenmeye değer olduğunu gösterme çabasıdır. Örneğin hükümetler birtakım radikal ekonomik kararlar aldıklarında hep bu yola başvururlar. Alınan kararlar halk için "acı ilaç" gibi olacaktır. İlaç acıdır, içimi zordur; ama hastanın iyileşmesi için mutlaka gereklidir...

Meşrulaştırma başlığı altındaki bir inşa stratejisi olarak *evrenselleştirme*, özünde adil olmayan herhangi bir düzenlemenin biçimdeki yansızlığını öne çıkartmaya yarar. Örneğin üniversite giriş sınavlarında herhangi bir adaletsizlik yoktur; sınavları "iyi okumuş ve yetenekli" olan herkes kazanabilecektir. Bu vurgu, ülkedeki öğretmensiz okulları ve bölgelere göre büyük farklılık gösteren eğitim kalitesini gözden kaçırtır. Sonuçta, üniversiteyi kazanamayanların pek çoğu, aileleriyle birlikte, aslında sistemin adil olduğunu, ama kendilerinin başarısız kaldıklarını düşünür.

Gene aynı başlık altındaki *hikâyeleme* ise, belirli bir güncel girişimi, kendisiyle ilişkili olmayan bir geçmişle gerekçelendirme uğraşıdır. Anti-demokratik ve baskıcı önlemlerin "12 Eylül öncesi koşulları" hikâyelenerek ya da radikal dinci girişimlerin peygamber hadisleri aktarılarak gerekçelendirilmesi gibi.

Kaydırma'da, belirli bir kişinin eylemliliği ya da önemli bir olgu, onun temelini oluşturan noktadan başka yönlere doğru çekiştirilir. Amaç, kişinin eyleminin ya da olgunun, kendi güncel ve somut bütünlüğü içerisinde algılanıp değerlendirilmesini önlemektir. Bu modun bir stratejisi olan *yerdeğişiminde,* örneğin gündemdeki bir kişi, olumlama ya da olumsuzlama amacıyla başka kişiliklere taşınır. Örneğin Şemsi Denizer olumlanacaksa ve Türkiye kamuoyunda Walesa'ya belli bir saygı duyuluyorsa, Şemzi Denizer ona benzetilecek, "Walesa Şemsi" diye anılacaktır. Aynı şey kitlesel gösteriler için de geçerlidir. Solcuların her kitlesel eylemi "ihtilal provası", dincilerinki ise "31 Mart ayaklanması"dır. Ayrıca, bütün Kürt demokratları da "Şeyh Sait güruhu" mensuplarıdır.

Kaydırma stratejilerinden biri olan *yumuşatma*da amaç, şiddetin ya da baskının "öteki yüzü"nü göstermektir. Örneğin, polis masum bir gösteriyi şiddet kulanarak, kafa göz yararak dağıtmışsa ve bu olayı daha masumane biçimde sergilemek gerekiyorsa, yaralılardan birini kucağında ambulansa taşıyan bir polisin görüntüsüne en az dağıtma eylemi görüntüleri kadar yer verilebilir. Ya da TSK mensubu sıhhiye erlerinin yaralı bir Kürde ilk yardımı nasıl yaptıkları ayrıntılarıyla ekrana getirilebilir.

Eğretileme, benzetme-kaydırma stratejilerinden bir başkasıdır. Darbe yapıp işbaşına gelen bir generalin, aldığı maaşı bir şef garsonun ücretiyle karşılaştırıp "işçilerin artık çok olduklarını" anlatması bir örnektir. Keza, medyanın aptal bir siyasetçiyi çok kurnaz, silik ve pısırık birini ise gerektiğinde "aslan gi-

bi kükreyen" bir lider olarak göstermesi (bu son söylenen en çok Erdal İnönü için yapılmıştır) bu kategoriye giren örnekler olarak düşünülebilir.

Standardizasyon ve *birliğin sembolleştirilmesi* stratejilerinde somutlanan *birleştirme,* şöyle ya da böyle çıkar farklılaşmalarıyla ayrışmış toplum kesimlerini, birtakım sembollerle birlik anlayışına taşımaya çalışır. Bu tür sembollerin mutlaka bayrak olması da gerekmez. Örneğin Türk ulusal futbol takımının Avrupa Kupası'na katılım başarısı göstermesi, "tadelle"yi ulusu birleştiren bir sembol haline getirebilmişti.

Parçalama ise, yukarıdaki birleştirme modunun tersi bir yol izler. Bu kez, toplumun bütününden *ayrıştırılacak* ve ardından *dışlanacak* unsurlar vardır gündemde. Böylece "ölü olarak ele geçirilen teröristlerden bir bölümünün sünnetsiz çıktığı" ya da 1 Mayıs 1996'da şiddete başvuranların *"işçi sayılamayacakları"* özellikle vurgulanır.

İdeolojinin pratikte işleme modlarından sonuncusunu oluşturan *şeyleştirme* ise *doğallaştırma, ebedileştirme* ve *edilgenleştirme* başlıklarını taşıyan sembolik inşa stratejileriyle somutlanır. Buradaki amaç, teşhis edilebilir öznelerin ya da süreçlerin neden oldukları olguları öznesizleştirmektir. Örneğin, karayollarındaki katliamın sorumlusu bugüne dek izlenen taşımacılık politikaları değil "trafik canavarı"dır. Aynı, geçim derdinin sorumlusunun, bugünkü düzen ve ekonomik-toplumsal politikalar değil de "enflasyon canavarı" olması gibi...

Son olarak, genel eğilimleri tikelleştiren, tikel örnekleri ise genelleştiren maniplasyonların sembolik inşa stratejilerinde özel bir yeri olduğunu ekleyelim. Örneğin Türkiye'de emniyet güçlerinin yasa ve insanlık dışı uygulamaları her zaman "münferit olay" olarak nitelendirilir. Polisin gözaltına aldığı bir insanı öldürmesi ya da emniyet teşkilatında çetelerin oluşması, hep "münferit" olaylardır. Burada, insanlara çoğu kez inandırıcı ge-

lebilen bir maniplasyon söz konusudur. Polisin gözaltına altığı insanların diyelim yarısını öldürmesi, gözaltındaki bir kişinin öldürülmesine bütün emniyet teşkilatının aynı anda katılması ya da emniyet teşkilatında çalışanların yüzde 80'inin çete üyeliği esasen mümkün olmadığına göre, bu tür örnekler doğası gereği "münferit" olmak zorundadır. Buna karşılık, toplum tarafından tepki gören, topluma ters düşen birtakım örnekler sol içinde ortaya çıkarsa, bunlar hiç de "münferit" sayılmayıp "solun genel özellikleri" olarak sunulacaklardır.

Thompson'ın şemasından hareketle verilen bu örnekler kuşkusuz daha da zenginleştirilebilir. Ama bu kadarı bile medyanın özellikle günümüz toplumlarında kazandığı ideolojik ağırlığı yeterince sergilemektedir. Ayrıca, bütün bu söylenenler, Türkiye'de genellikle "resmi ideoloji" başlığı altında toplanıp kısırlaştırılan ideolojik süreçlerin çok daha geniş bir kapsamda, özellikle "egemen ideoloji" ve "kitle kültürü" kavramları bağlamında ele alınıp irdelenmesi gereğine de işaret etmektedir. Yukarıda örneklenen maniplasyonlar, başka türlü zaten varolan bir egemenliği takviye edici, destekleyici yan payandalar olarak görülmemelidir. Bu maniplasyonlar, belirli bir sınıf egemenliğinin oluşumuna ve sürdürülmesine bizzat ve doğrudan doğruya katkıda bulunmaktadırlar.

İKİNCİ BÖLÜM

İŞÇİ SINIFI, İDEOLOJİ VE İDEOLOJİK AYGITLAR

İdeolojik süreçler irdelenirken, işçi sınıfının konumuna ayrı bir yer vermek gerekir. Çünkü, emekten yana bütün siyasal hareketlerde ve ideolojilerde, işçi sınıfına özel bir önem ve misyon tanınır. Daha açığı, işçi sınıfı, her tür ideolojik etkinliğin odağında yer alır. Burjuva ideolojisi, "resmi ideoloji" ve günümüzdeki eklemlenmeleriyle egemen ideoloji, son çözümlemede, işçi sınıfının konumunu çarpıtıcı, sınıfın olası mücadele yönelimlerini etkisizleştirici, saptırıcı ya da başka yerlere kanalize edici yan taşır. Sosyalizm dahil emekten yana ideolojiler ise, sınıfı bu tür etkilerden korumayı, giderek sınıfın gerçek konumunu *sınıf nezdinde* açığa çıkartmayı amaçlayan ideolojilerdir.

Burada gündemimize giren konuyu özetlemek gerekirse, şu söylenebilir: İşçi sınıfının fiili üretim sürecindeki (emek süre-

cindeki) özel konumu ile aynı sınıfın ideolojik tutum ve yönelişleri arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Böyle bir ilişki kurulduğunda, emek süreci içindeki konum tek başına nihai belirleyici midir? Yoksa, emek sürecindeki konumlanışın ötesinde, birtakım tarihsel deneyimler ve emek süreci dışındaki zaman da işçi sınıfının ideolojik tutum ve yönelimlerini belirlemekte midir?

Sınıfın tarihsel deney birikimi ve ideoloji

Özellikle Batı Avrupa gözetildiğinde, Aydınlanma ve ardından gelen burjuva demokratik devrim süreçleri ile işçi sınıfının ideolojik yönelimleri arasında ciddi bir bağlantı olduğu görülecektir. Batı Avrupa'da asıl önemli olan, burjuvazinin, kendi devrimi adına işçi sınıfını da tarih sahnesine taşıması, mutlak monarşilerin ve otokrasinin karşısına çıkarmasıdır. Esasen, Batı Avrupa'daki burjuva devrimlerin aynı zamanda "demokratik" nitelik taşıması, işçi sınıfının bu devrimlerde yer almasından kaynaklanmaktadır. Daha açık konuşmak gerekirse, işçilerin burjuva devrimlerinde bir sınıf olarak rol oynamaları, özel bir *sınıf deneyimi* yaratmıştır. Batı Avrupa işçi sınıfının ayrıksı ideolojik yönelimlerinde, emek süreci içindeki özel konumun ötesinde, bu deney birikiminin de payı bulunmaktadır.

Bu anlatılanlara karşın, Türkiye gibi toplumlarda aydınlanma ve burjuva devrimleri, yönetici seçkinlerin damgasını taşıyan "geç modernizasyon" süreçleri olarak yaşanmıştır. Geç modernizasyonun ayırıcı özellikleri şunlardır:

1- Geç modernizasyonun yaşandığı toplumlarda işçi sınıfının zayıflığı, batıdaki devrim süreçlerinden farklı olarak, modernizasyonda sınıf damgasının çok silik kalmasına yol açmıştır.

2- Geç modernizasyon süreçlerini yönlendiren seçkinler, gene Batı'daki süreçlerden farklı olarak, kendilerinden önceki ay-

dınlanma ve burjuva devrim süreçlerinin *tarihsel bilgisiyle* donanarak hareket etmişlerdir.

3- Bu tarihsel bilgiye sahip olan yönetici seçkinler, modernizasyon ve aydınlanma sürecinin kimi sonuçlarına karşı *peşinen önlem almaya* yönelmişlerdir.

5- Bunun sonucunda, geç modernizasyonu yaşayan toplumların yönetici elitleri, *modern işçi sınıfı hareketi* ile onun ürünü olan ideolojilere peşinen set çekmişlerdir.

6- Bütün bu anlatılanlar nedeniyle Türkiye gibi ülkelerde yaşanan burjuva devrimleri aynı zamanda *demokratik* bir içerik taşımamıştır.

Buraya dek söylenenlerin konumuz, yani ideoloji açısından büyük önem taşıyan yanı ise şudur: Geç modernizasyonun ürünü olan erken ideolojik tahkimat, işçi sınıfının kendi maddi süreçlerindeki ideolojik oluşum ve yönelimleri dışardan etkilemiş, sınıfın kendi pratiğiyle ulaşabileceği yönelimleri önceden sınırlandırıcı bir rol oynamıştır. Türkiye gözetilerek daha somut söylenecek olursa, *milliyetçilik* ve *korporatizm* işçi sınıfının olası ideolojik oluşum ve yönelimlerini saptırıcı ve sınırlandırıcı etkiler yaratmıştır.

Bir toparlama yapacak olursak, Türkiye'de uzunca bir dönem işçi sınıfının sermayeye karşı kesikli bir tarihi olmuş ama *toplumun bütünü* bağlamında ayrı bir tarihi ya da tarihsel rolü olmamıştır. Başka bir deyişle, Avrupa işçi sınıfı devrim yapmasa bile *toplumsal özne* olabilmişken Türkiye'de sınıfın bu anlamda bir toplumsal özne konumuna gelmesi çok gecikmiş, ancak 60'lardan sonra gündeme girmiştir. Bu durum, hiç kuşkusuz, sınıfın ideolojik oluşumunu ve yönelimlerini de etkilemektedir. Daha önemlisi, oluşumunda ileri evrelere yönelen işçi sınıfının, geleneksel ideolojinin yanı sıra son dönemde bir de *kitle kültürü*'nün etkisi altına girmesidir. Milliyetçilik, korporatizm ve kitle kültürü, işçi sınıfının kendi deney birikimini

bozan ve parçalayan yanlarıyla önem kazanan ideolojik oluşumlardır.

Emek sürecinin içi, dışı ve ideoloji

Batı Avrupa'da (özellikle İngiltere'de) işçi sınıfı, kendi oluşum ve gelişim sürecinde, kentlerin ayrı ve büyük ölçüde dışa kapalı mekânlarında kendi özel kültürünü ve değerlerini oluşturabilmişti. Bunun yanı sıra, 19. yüzyıldaki çalışma saatleri gözetildiğinde, işçi sınıfının emek süreci dışındaki "boş zamanının" ideolojik oluşumlara yataklık etme açısından görece önemsiz kaldığı da söylenebilir. Bu durumda, 19. yüzyılda işçi sınıfının ideolojik tutum ve yönelimlerinin, ağırlıklı olarak emek sürecinin ve emek sürecindeki koşulların damgasını taşıdığını görüyoruz.

Buna karşılık günümüzde, fiili emek süreci dışındaki zamanın ve bu zamandaki etkinliklerin, işçi sınıfının ideolojik tutum ve yönelimlerinde eskisine göre daha etkili olduğu söylenebilir. Emek süreci dışındaki zamanı artan işçi, bu genişlemiş zaman diliminde hem kendisinden farklı toplum kesimleriyle içiçe geçmekte, hem de günümüzde özel bir önem kazanan kitle iletişim araçlarının etkisine maruz kalmaktadır. Emek sürecinin dışındaki zamanında bir yandan küçük, hatta orta burjuva unsurlarla yan yana gelebilen, diğer yandan da kitle iletişim araçlarının kendi emek dünyasını çok aşan, *ideolojik anlamda biçimlendirilmiş* ve kapsayıcı maniplasyonlarıyla karşılaşan işçi sınıfının, salt emek sürecindeki konumunun ve kendi öz deneyiminin damgasını taşıyan ideolojik oluşumlara yönelmesi güçleşmektedir.

Ancak, bunlardan önce, emek sürecinin *içindeki* kimi oluşumların da önemli ideolojik etkileri olduğunu görmek gerekir. Bir genelleme yapacak olursak, örneğin:

• Emeğin kendi içinde hiyerarşik biçimde yapılanmasına yol açan çalışma düzenlemeleri;

• Emek sürecinin çok daha ciddi biçimde denetlenmesi (kalite çemberleri, vb.);

• Emek sürecinin parçalanması;

• Kafa emeğinin rolünün artması;

• Nitelikli işgücü gereksiniminin artışı ile atbaşı giden niteliksizleşme; ve

• Mülkiyet/yönetim ilişkilerinin farklılaşması

gibi veriler, işçi sınıfının genel ideolojik yönelimleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmaktadır. Bütün bu verilerin, işçi sınıfının ideolojik ve siyasal bütünlüğünü parçalayıcı, sınıfı bölücü etkileri olduğu açıktır. Sonuç ise şöyle özetlenebilir: İşçi sınıfının ideolojik oluşumunda, emek sürecinin kendi içinden kaynaklanan engeller artmış, bu açığı *dışarıdan* ve kapsayıcı ideolojik sistemlerle kapatma gereği öne çıkmıştır.

Burada üzerinde durmaya çalıştığımız konu, "kendinde sınıf"ın "kendisi için sınıf"a dönüşmesini engelleyen ideolojik ve kültürel etmenlerin tanımlanmasıdır. Az önce de değinildiği gibi, kimi yaklaşımlara göre, işçi sınıfının siyasal, ideolojik ve kültürel varlığı doğrudan doğruya ve mutlak biçimde, bu sınıfın emek süreci içindeki konumunun bir uzantısıdır. Başka yaklaşımlarda ise, bu kez işçi sınıfının ideolojik oluşumunda gerçekten etkili olan üstyapısal egemenliklere mutlak belirleyicilik tanınmaktadır. Birinci yaklaşımın sahipleri, yani emek sürecini ve bu süreçteki teknolojinin belirleyiciliğini abartanlar arasında birtakım farklılıklar da vardır. Örneğin bunlardan bir kısmı emek sürecinin günümüzdeki örgütlenme biçiminden ve emek-teknoloji ilişkilerinden hareketle işçi sınıfının herhangi bir tarihsel misyonunun kalmadığı sonucuna varıp "elveda pro-

letarya" demektedir. Bunun dışında, işçi sınıfı adına sonuç alıcı tek mücadele hedefinin, emek sürecindeki örgütlenmeyi değiştirmek olabileceğini söyleyenler de vardır. Birinci yaklaşımın her iki kanadının da paylaştığı ortak yanılgı, kapitalist *üretim tarzının* özünü, *üretim ilişkilerinde* değil *emek sürecinde* görmektir. Üstyapısal egemenliklere mutlak belirleyicilik tanıyan yaklaşım ise, sınıfı büsbütün bir kenara bırakıp, *sınıf dışı* öncü unsurların mevcut ideolojik ve kültürel hegemonyayı bozucu nitelikte, özellikle de *kültürel* etkinliklerine mutlak ağırlık tanımaktadır.

Genel ideolojik ve külürel ortamın sınıf üzerindeki etkilerini çözümleyebilmek için, önce, sınıflı toplumlarda ideolojik ve kültürel ortamın hangi dinamiklerle şekillendiği üzerinde durmak gerekir. Örneğin, ideolojik/kültürel ortamı, her biri gelişkin ve sistematik olmak üzere, işçi sınıfının kendi ideolojisi ve kültürü ile burjuvazinin kendi ideolojisi ve kültürü arasındaki savaşın alanı olarak görmek doğru değildir. Çünkü, hangi kapitalist ülke olursa olsun, verili ideolojik-kültürel ortam, işçi sınıfı ile burjuvazinin kendi *saf* ideolojik-kültürel belirlenimlerini tokuşturdukları bir ortam olamaz. Bu ortam, sınıfsal amaçlarla maniple edilse bile kapitalist sınıfsallığı önceleyen başka ideolojik motifleri; ulus devletlerin oluşumlarına eşlik eden, sınıf kökenleri silikleşmiş kapsayıcı ideolojileri; belirli sermaye birikim modellerine denk düşen, dolayısıyla burjuvazi ile ilişkisi *tikelleşmiş* ideolojik motifleri; burjuva partilerin kitle siyaseti yapabilme adına geliştirdikleri özel ideolojileri, kitle kültürünü, vb. içerecektir. O halde, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki ideolojik-kültürel savaş, iki ordunun karşılaştığı bir meydan savaşına değil, sermaye sınıfının çıkarları doğrultusunda eklemlenip maniple edilen ideolojik hegemonya biçimini bozmaya ve parçalamaya yönelik bir gerilla savaşına benzetilebilir.

İşçi sınıfının ideolojik oluşumunda tarihsel ve güncel etmenler

Türkiye'de gecikmiş kapitalistleşme sürecinin, geç modernizasyonun ve burjuva devriminin özel içeriğinin, işçi sınıfının ideolojik oluşumu üzerinde etkili olduğuna değinmiştik. Bu temel saptamaya birkaç ek daha yapmak mümkün.

Birincisi: Gelişmiş kapitalist ülkelerde işçi sınıfına mensup insanlar, feodal toplumun bağımlılıklarının ardından uzunca bir özgürleşme, birey olarak kendilerini tanıma dönemi yaşayabilmişlerdir. Türkiye'de ise, işçilerin yarı-feodal bağlardan ve ideolojik etkilenimlerden sıyrılıp modern bir toplumsal sınıf oluşturmaya yöneldikleri dönemle, günümüz kitle kültürünün toplumların üzerine çöktüğü dönem arasında tarih olarak pek az aralık bulunmaktadır. Bu sıkışma, işçi sınıfının kendine güvenini geliştirebilmesi açısından olumsuz etkiler yaratmıştır.

İkincisi: Türkiye'de sendikal hareket, korporatist temeller üzerinde oluşmuştur. Korporatizmden kastedilen, sermayenin ve emeğin, ekonomik ve siyasal istikrarı sağlama adına devletle bir üçgen oluşturmalarıdır. Korporatist ideolojinin özü, devletin, sermayenin ve emeğin birbirinden ayrılmaz, birinin diğerinin önkoşulu sayıldığı bir "toplumsal bütünlük" kurgusu ve bu kurgunun mutlaklaştırılmasıdır. 1930'ların faşizan korporatizmi, daha sonra, işçi sınıfının gelişip güçlenmesi ve çok partili siyasal yaşama geçiş üzerine, bu kez "çoğulcu" bir korporatizme dönüştürülmüştür. Bu yanıyla korporatizm, işçi sınıfının ideolojik yönelimleri üzerinde en fazla belirleyiciliği olan, hatta pek çok solcu siyasetçiye ve işçi önderine de nüfuz edebilen ideolojik sistemdir.

Üçüncüsü: Türkiye'deki modern ve önemli ilk sanayi tesislerinin daha çok devlet eliyle kurulmuş olması ve bunlardan önemlice bir bölümünün askeriyeyle ilişkisi, milliyetçi ve kor-

poratist ideolojilerin sınıfa nüfuzunu kolaylaştırmıştır. Sonuçta, burjuvazinin ve devletin gündeme getirdiği *kalkınma, sanayileşme, batılılaşma* temaları, genellikle korporatist bir ideolojik bütünlük içinde işçi sınıfı üzerinde hegemonya kurmuştur.

Kuşkusuz, bu hegemonya sınıfın başını dışarıya uzatamayacağı mutlak bir kafes olmamıştır. Sistemin yaşadığı tıkanıklıklar ve krizler, bu arada sol-sosyalist ideolojinin ve hareketin güçlenmesi, sınıf üzerindeki ideolojik hegemonyada birtakım gedikler açabilmiştir. Son olarak, günümüzün maddi süreçlerinin ürünü olup aynı zamanda işçi sınıfı üzerinde ideolojik etkiler yaratan olgulara kısaca değinebiliriz.

Günümüzde uluslararası ölçekte süren, bu arada Türkiye'de de kendine özgü biçimler alabilen "sınıfa saldırı" politikaları (özelleştirmeler, işten çıkartmalar, işsizlik, sosyal hizmetlerin kısılması, taşeronlaşma, emek süreçlerinin parçalanması, vb.) sınıfın maddi bileşiminin yanı sıra ideolojik yönelimlerini de etkilemektedir. Bu etkiler şöyle özetlenebilir:

• Emek sürecinin parçalanması, nitelikli-niteliksiz işçi ayırımının derinleşmesi ve benzeri gelişmeler, sınıf içinde *liyakat* ekseninde gelişen ve başkalarına göre daha iyi çalışmayı yücelten, bu anlamda burjuvazinin ideolojik normlarına yakınlaşan savrulmalara yol açabilmektedir. Örneğin bugün "özelleştirmelerin yararlı olacağını, çünkü özel işverinin kimin iyi çalıştığını görüp onun emeğinin hakkını vereceğini" savunan ama bu arada kendini "solcu", hatta "sosyalist" olarak tanımlayan birçok nitelikli işçi görebilirsiniz.

• Gene emek ve üretim süreçlerinin parçalanması, enformel sektörün ağırlığının yeni birikim modelleri doğrultusunda artması, bu arada "kent yoksulları" olgusunun giderek önem kazanması, sendikalı sanayi işçileri arasında kendini ayırıcı ve başkalarını dışlayıp horlayıcı ideolojik oluşumlara yol açabilmektedir. İşsizliğin yaygınlaşması ve taşeronlaşma sınıf içi

bütünlüğü ve dayanışmayı sarsmakta, bu parçalanmışlığa karşılık düşen yeni ideolojik motiflerin zeminini oluşturmaktadır.

• İşçi sınıfının, durumları ve gelecekleri daha da belirsizleşen kesimleri, gereksinim duydukları güven, dayanışma, yardımlaşma ve sığınma ortamlarını milliyetçilik temelindeki örgütlenmelerde, hemşehrilikte, cemmaatlerde ve genel olarak dinci ideolojide arayabilmektedirler.

• Toplu işten çıkartmalar sonucunda işçi sınıfının ortalama yaş düzeyi düşmektedir. Getirebileceği özel dinamizmin yanı sıra, böyle bir gençleşmenin, sınıfın birikmiş deneyimini likide etmesi, sınıf atlama düşlerini daha canlı tutması gibi uzantıları da olmaktadır.

• İşçi sınıfının geçim stratejilerinde, hane reisi erkeğin ücret gelirine bağımlılığın yerini bir bütün olarak "hane geliri"nin alması, yani hanedeki diğer insanların da işgücüne katılımları, haneyi ideolojik yönelimler anlamında daha az türdeş, daha fazla çelişkili duruma getirmektedir.

• Kentleşmenin aldığı boyutlarla birlikte işçi sınıfına mensup kesimlerin kentsel rantlara ortak olabilme olasılıklarının da artması, sınıfın en azından bu kesimlerini daha bulaşık ve dış etkilere açık ideolojik konumlara itmektedir.

• İşçi sınıfına mensup bireylerin, boş zamanlarını eskisine göre daha az sınıfdaşlarıyla birlikte, daha çok da kitle iletişim araçlarının karşısında geçirmeleri, sınıf birikimini ve deneyimini parçalayıcı medya ve kitle kültürü mesajlarının sınıf üzerindeki etkisini arttırmakta ve yaygınlaştırmaktadır.

Bu bölümü kapatırken birkaç eklemenin yararlı olabileceğini düşünüyoruz. İşçi sınıfının üretim süreci içerisindeki genel konumlanışının, doğrudan ve saf ideolojik uzantıları olamayacağının altını çizmiştik. Üretim ilişkileri içerisinde belirli bir yeri tutan insanlar nasıl başkalarıyla, başka sınıflarla ilişkileri

ve mücadeleleri aracılığıyla bir *sınıf* oluşturabiliyorlarsa, işçi sınıfının ideolojik oluşumu da, gene bu ilişki ve mücadeleler sonucunda ortaya çıkacaktır. Daha açık bir deyişle, işçi sınıfının ideolojik oluşumunda asıl ön açıcı olan, durağan sınıf konumlanışı değil, toplumsal pratik ve bunun getireceği deney birikimidir.

Bunun ardından, bir noktaya daha işaret edilmesi gerekiyor. İşçi sınıfının ideolojik oluşumunda asıl ön açıcı öğeyi toplumsal pratiğin ve deney birikiminin oluşturması, sınıfın salt bu pratik ve birikimle kendi ideolojisini geliştirebileceği anlamına *gelmemektedir.* Sınıfın toplumsal pratiğinin ve deney birikiminin asıl önemli ve ön açıcı yanı, sınıfın kapsayıcı ve sistemli ideolojilerle, bu arada sosyalist ideolojiyle, ancak böyle bir pratik ve birikim kanalından ilişkilenebilmesidir. Sınıfın toplumsal pratiği ve deney birikimi, kuşkusuz kendi başına birtakım özel ideolojik bağlanmalara, sonuçlara ve derslere yol açabilir. Ama, bu tür ürünler, geliştirilmiş genel bir sosyalist ideolojiyle bütünleşmedikleri sürece, iç tutarlılıklarını ve en önemlisi *sürekliliklerini* büyük ölçüde yitireceklerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E İDEOLOJİK DİNAMİKLER

Maddi gelişmenin (üretici güçlerin gelişmesi ve birikim süreçleri) ya da konumlanışın (üretim ilişkileri içindeki konumlanış), kendine tam tamına denk düşen düşünce biçimlerini sıfırdan başlayarak ve katışıksız olarak yaratamayacağını baştan bu yana vurguladık. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi, ortaya, bütün bileşenleriyle "yepyeni" ideolojik oluşumlar çıkartmaz. Ancak, maddi süreçler, insana, onun bu dünyadaki varlığına, yaşam araçlarının üretimine ilişkin düşüncelere, vb. yeni boyutlar kazandırır. Bu düşünceleri, özel eklemlenmelerle yeni ideolojik oluşumlara taşır.

Bu durumda, maddi gelişmenin ideolojik süreçlere nasıl yansıdığı; ideolojiler alanındaki yeni gelişmelerin eski ve yerleşik olanla nasıl ilişkilendiği; bu ilişkilenmenin nerede *süreklilik* ne-

rede ise *kopuş* işaretleri verdiği, araştırılması gereken başlıklardır. Ancak, böyle bir araştırmanın, herhangi bir somut ülke-toplum referansı olmaksızın, en genel ve soyut düzeyde yapılması mümkün değildir. Dolayısıyla, araştırmamızın mekânı Türkiye olacaktır.

İdeolojik süreçlerde süreklilik ve kopuş

Gelinen bu noktada, süreklilik ve kopuş kavramlarına özel olarak ideoloji bağlamında eğilmenin yararı olabilir. Süreklilik-kopuş birliğinin ya da karşıtlığının, belirli bir toplumun ideolojik süreçlerinde irdelenmesiyle anlamlı birtakım sonuçlara ulaşılabilir. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin, Osmanlı'dan ne zaman, nasıl ve ne ölçüde koptuğu, zaman zaman yoğun biçimde tartışılmıştır. Bu arada, "kopuş" uğrağı olarak değişik tarih kesitleri önerilmiştir. O halde, kopuş konusunu, özel olarak ideolojik oluşumlar bağlamında kısaca ele alabiliriz.

Ancak bu arada, kopuş kavramının kendine özgü bir görelilik taşıdığını da unutmamak gerekiyor. Örneğin, Türkiye'de tek tek üstyapı öğeleri ve bunlara ilişkin özel pratikler ele alındığında, Cumhuriyet'in, Osmanlı'dan kimi yerlerde oldukça radikal biçimde ayrıştığını söylemek mümkündür. Gelgelelim, süreci genel hatlarıyla ve bir bütün olarak düşündüğümüzde, bu kez *süreklilikler*in öne çıktığını da görebiliriz. Özellikle ideolojik süreçler söz konusu olduğunda, radikal ve bütünsel kopuş kurgularının en başta kuramsal düzlemde gereğince temellendirilmesi hayli güçtür. Örneğin, siyasal ve ekonomik değişimler, yerleşik ideolojik oluşumların değişiminden çok daha kesin ve belirgin olabilirler. Buna karşılık, ideoloji alanındaki ayrışmaların ve kopuşların çok daha uzun zaman dilimlerinde gerçekleşebildiklerini görüyoruz. Öyle ki, bu alanda köklü kopuş uğrağı (belirli bir tarih ya da çok dar bir tarihsel kesit) aranışı büsbütün boş bir çaba bile sayılabilir. Toplumsal-siyasal yaşamın özneleri, bir birikim

modelinden bir başkasına doğru görece hızlı bir geçişi gerçekleştirebilirler; bir ülkedeki anayasal düzen, hukuk sistemi, köklü biçimde değiştirilebilir, vb. vb. İdeolojiler planında ise, örneğin "resmi ideoloji" de böyle köklü denebilecek bir değişime tabi tutulabilir. Ama, ideolojiler alanı bir bütün olarak alındığında, iradi çabaların ve dar tarih kesitlerinin, bu alandaki köklü kopuşlara yetmeyeceği görülecektir. Çünkü, ideoloji, belki de en çok, insanların "kafalarının içinde" olanlarla ilgilidir. Ve bunları köklü biçimde değiştirmek de o kadar kolay değildir.

Siyasal pragmatizm ve ideolojik oluşumlar

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sürece ideolojik oluşumlar açısından bakıldığında, Cumhuriyet'in Osmanlı'dan eşitsiz biçimde ayrıştığı görülecektir. Eşitsiz ayrışmanın temel nedeni, pragmatizmin ve siyasal gerekçelerin, ideolojik oluşumlar üzerindeki aşırı belirleyiciliğidir.

Siyaset-ideoloji ilişkileri söz konusu olduğunda, Türkiye'yi de aşan bir genellemeye gidilebilir. Sınıf ilişkilerinin ve mücadelelerinin bizatihi kendisi olan siyaset, somut bürünümleri ve çeşitlilikleriyle, ideolojik oluşumları (burada geliştirilmiş, sistemli ve "katı" ideolojilerden söz ediyoruz) sürekli olarak zorlayıp yeniden biçimlendirmektedir. Siyasetin gerekleri, ideolojik oluşumlar üzerinde her zaman belirleyici olmaktadır. Bu, dediğimiz gibi, hemen her ülke ve toplum için geçerlidir.

Gelelim Türkiye'ye. Türkiye'nin bu konuda kendine özgü bir yanı varsa, o da geliştirilmiş ideolojilerin başka ülkelere göre daha *araçsal,* bu anlamda siyasal pragmatizmin biçimlendirmelerine aşırı açık ve savunmasız olmalarıdır. Siyasal pragmatizmin ideolojik oluşumlar üzerindeki aşırı (ve kestirme) belirleyiciliği diyebileceğimiz bu durum, ideolojilerin, sınıf mücadeleleriyle az çok bir koşutluk içinde, kendi doğal mecralarından akmalarını

da engellemektedir. Bir örnek vermek gerekirse, 1930'larda *Kadro* dergisinin yayınına siyasal gerekçelerle son vermesi, belirli bir ideolojik oluşumun kendi doğal süreçlerini kesintiye uğratmıştır. Böyle olduğu için de, aşağı yukarı aynı oluşum 30 yıl sonra Türkiye'nin ideolojik-siyasal gündemine bir kez daha girebilmiştir (milliyetçilik ile devletçiliğin "sol" eklemlenmesi bağlamında *Yön*). Ama iş burada da kalmamaktadır. *Kadro*'dan bu kez 60 küsur yıl sonra, günümüzde, aşağı yukarı benzer düşünceler "sol-Kemalizm" başlığı altında yeniden ihya edilmeye çalışılmaktadır.

O halde, Türkiye'deki ideolojik dinamiklere damgasını vuran temel olgulardan biri, kendi doğal gelişim süreçlerini yaşayamayan, siyasal pragmatizmin kılıcıyla önü kesilen ideolojik oluşumların bir süre sonra yeniden canlanmaları, bu anlamda yapay olarak uzatılmış bir yaşam süresine sahip olmalarıdır.

Cumhuriyet Türkiye'sine damga vuran ideolojik oluşumlardan pek çoğunun Osmanlı'dan devrolduğunu görüyoruz. Adlarını koyacak olursak, bunlar, Cumhuriyet döneminde korporatizme dönüştürülen *tesanütçülük, milliyetçilik* ve *populizmdir*. Ancak, bu ideolojik oluşumlardan önce, Osmanlı'dan başlayarak daha sonra Cumhuriyet'in her döneminde varlığını hissettirmiş bir ideolojik leitmotif söz konusudur. Bu, Darwinizmin uluslar ve ülkeler tarihine uygulanmış bir versiyonu olan *sosyal Darwinizm*'dir.

Kuşkusuz sosyal Darwinizm ne Osmanlı'da ne de Cumhuriyet döneminde ayrı bir ideoloji olarak geliştirilip sistemleştirilmiştir. Ama, son yüz yılın bütün ideolojik oluşumlarına, devlet politikalarına ve siyasal söylemlerine damgasını vurmuştur. İdeolojik ve siyasal yönelimlerin arkaplanını oluşturan Darwinist anlayışa göre, Türkiye bu acımasız ve karmakarışık dünyada ayakta kalabilmek için diğer güçlülerin arasında yer almak zorundadır. Böyle bir dünyada güçsüz kalanların tarih sahnesinden silinmeleri de doğaldır. Yaşamı sürdürmenin tek aracı olarak güç, her zaman yüceltilmektedir.

Sosyal Darwinizm Türkiye'nin ideolojik ve siyasal yaşamında o kadar etkili olmuştur ki, "bizi yutmak, bizi mahvetmek isteyenler" bile gerçek anlamda birer düşman olarak değil, düzeylerine erişilecek örnekler olarak görülmüş ve gösterilmiştir. Bu yüzden, Türkiye'deki ulusal mücadele hiçbir zaman, örneğin bir Çin'deki ya da Hindistan'daki anti-emperyalizmi tutturamamıştır. "Stratejik" bir coğrafi konumda yer almak; "hasta adam" diye adlandırılan bir imparatorluğun mirasını yüklenmek ama her şeye karşın tam sömürge olmamış, gelişim düzeyi açısından da "orta" kategorisine giren bir ülke konumunda bulunmak, Türkiye'deki resmi ideolojiye her zaman Darwinist bir renk katmıştır. Özetle Türkiye'deki *resmi ideoloji,* her dönem, ülkeyi yokolmama, hattâ bunun ötesinde başka güçlülerle birlikte güçsüzleri ezen bir konuma gelme yükümlülüğünde görmüş ve göstermiştir. Sonuçta, Osmanlı'dan devralınan idelojik oluşumlar, yani tesanütçülük, milliyetçilik ve populizm, hep bu Darwinist anlayış çerçevesinde yorumlanmıştır. Darwinist anlayış, ideolojik oluşumların yukarıdan aşırı maniplasyonuyla sonuçlanan siyasal pragmatizmin de altyapısını oluşturmuştur.

Geçerken eklememiz gereken bir başka nokta da şu: Türkiye'de yönetici seçkinlerin Darwinist ve pragmatist yapıları, birçok örnekte, ilginç bir geç kalmışlık sendromuyla bütünleşmiş, yeni ideolojik aranışlar bu bütünleşmeyle birlikte ivme kazanmıştır. İngiltere Kıralı ile Rus Çarı'nın 1908 Reval buluşmaları, Almanya'ya oynayanların yeni siyaset ve ideoloji aranışlarını yoğunlaştırmıştır. 1920'lerin sonundaki dünya krizi ve "liberalizmin iflası" düşüncesi, Cumhuriyet seçkinlerini yeni bir aranışa yöneltmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uluslararası düzenlemeler, ABD yardımları ve "demokrasi" vurgusu, yönetici kesimi bir kez daha geç kalmışlık sendromuna sürüklemiştir. Bugün de, "yeni dünya düzeni" içinde yer kapma aranışları, egemen sınıfları ve onların siyasal temsilcilerini belki de fevri denilebilecek hamlelere yöneltmektedir.

Osmanlı'dan devrolan

Burada, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devrolan, yani *süreklilik çizgisi belirgin* ideolojik oluşumlara kısaca göz atmak istiyoruz.

Tesanütçülük: Tesanüt, "dayanışma" anlamına gelir. Buradaki temel anlayış şudur: Gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında büsbütün yoksul ve geri durumdaki toplumlarda, batıdaki anlamda sınıflar da oluşmamış, varolan farklılıklar ise batıdaki sınıf farklılaşmaları düzeyine ulaşmamıştır. Dolayısıyla, bu konumdaki bir ülkedeki çeşitli toplum kesimlerinin, gerçekte varolan ama sınıflara ayrılmışlık anlamı taşımayan farklılaşmaları temel almak yerine, "yoksul ulus" kimliği altında bütünleşmeleri, bu bütünleşmenin sağlayacağı "fazladan enerji" ile kısa sürede gelişip güçlenmeleri gerekir. Bir ideoloji olarak tesanütçülük, 1930'larda bir tür otokratik korporatizme, daha sonra ise korporatizmin çoğulcu bir versiyonuna dönüştürülmüştür. Ne var ki, sınıfların varlığının reddine dayanan tesanütçülük ve bir ölçüde de 30'lar korporatizmi, sınıf ayırımlarının iyice belirginleşmesi üzerine söylem değişimine yönelmek zorunda kalmıştır. Artık söz konusu olan, varlıkları kabul edilen temel sınıfların, Devletle birlikte, ülkeye ekonomik ve toplumsal istikrar getirecek politikalar üretmeleridir. Son olarak şunu da ekleyelim: Türkiye'deki siyasal pragmatizm ustaları, tesanütçülükten korporatizme uzanan ideolojik hattın bir türevini, 2000 yılı eşiğinde "şeriat karşıtlığı" gerekçesiyle pek çok kesime kabul ettirebilmişlerdir. Konu birtakım özel yönleriyle ele alındığında, günümüzün *sivil toplumcu* kimi eğilimleriyle çoğulcu korporatizm arasında ciddi akrabalıklar olduğu da görülecektir.

Milliyetçilik: "Atatürkçü" olanından ırkçı olanına dek milliyetçi ideolojinin Cumhuriyet Türkiye'sinde aldığı biçimlerin hepsinin kökeni Osmanlı'da, özellikle de 20. yüzyıl başlarının birikiminde bulunabilir. Ne Kemalizmin milliyetçiliği, ne 40'larda Nazi etkisiyle palazlanan ırkçılık, ne de günümüzde Kürt sorunu ek-

seninde boy atan şoven milliyetçilik, Osmanlı'nın son dönemindeki ilk milliyetçi birikimden *nitel* bir kopuşu ifade eder. Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki tarih ve "güneş-dil" kuramlarını, geçici bir sapma, fantezik bir savrulma saymak gerekir. Bu tür sapmalar dışında, Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği ya da Kemalist milliyetçilik, örneğin Akçura ve Gökalp tarafından geliştirilmeye çalışılan ideolojik çerçevelerin güncel politik amaçlarla (bir kez daha pragmatizm) kırpılıp yeniden biçimlendirilmiş versiyonlarıdır.

Populizm-Halkçılık: Bir ideoloji olarak halkçılık, Osmanlı'ya Rus narodniklerini ve eylemlerini yakından tanımış aydın göçmenler aracılığıyla girmiştir. Rus narodniklerinin "kapitalizmin yerleşmediği bir ülkede tümüyle yoksul halk" teması, Osmanlı tesanütçülüğüyle ve daha sonraki korporatizmle eklemlenmiştir. Ancak, 1950'lere kadar daha çok kırsal kesime yönelen ve ideolojik içeriği daha ağır basan halkçılık, çok partili rejime geçişle birlikte siyasal parti çalışmalarının temelini oluşturmuş, salt ideolojik bir söylem olmanın ötesinde hükümetlerin ekonomik ve sosyal politikalarına da yansımıştır. Daha açık bir deyişle, 1946'dan sonra populizm, içerdiği ekonomik ve sosyal politikalarla birlikte siyasal partilerin *raison d'être*'i, yani varoluş nedeni haline gelmiştir. Günümüzde yaşanan siyasal tıkanıklıkta ve siyasal partilerin geniş kitleler nezdinde eskisi gibi inandırıcı politika yapamamalarında, populist politikalar için gerekli zeminin giderek erimesinin de payı vardır. Çalışmanın son bölümünde bu konuya biraz daha yakından eğileceğiz.

Yukarıda anlatılanlara birkaç küçük ek daha yapabiliriz. Bunlardan birincisi, *devletçilikle* ilgili. Cumhuriyet dönemi devletçiliğinin izleri, geriye doğru, Osmanlı'daki "milli iktisat"a kadar sürülebilir. Osmanlı'daki "milli iktisat" anlayışı, sanayileşmesi gecikmiş Almanya'nın himayeci-devletçi öğretilerinin etkisi altında biçimlenmiştir. Buna karşılık, *Kadro* ve *Yön* devletçiliği bir yana bırakılacak olursa, Cumhuriyet döneminin resmi devletçiliği

de, aynı Osmanlı'nın "milli iktisat" devletçiliği gibi, açık biçimde özel sermaye birikiminin gelişip güçlenmesini hedeflemiştir. Özetle, kapitalizmin ve sosyalizmin dışında, "üçüncü yol" ya da "kapitalist olmayan yol" türü ideolojik bağlantıları olan bir devletçilik, Türkiye'deki siyasal süreçlerin merkezine hiçbir zaman oturmamıştır. Devletçiliğe en çok vurgu yapılan 30'larda bile, böyle bir ideoloji aranışı içinde olanların önü kesilmiş, devletçiliğin özel sektörü geliştirmedeki araçsallığına sık sık atıfta bulunulmuştur.

İkinci ek ise "dinci ideoloji" ile ilgili. Nüveleri İttihat ve Terakki aydınlarında da görülmekle birlikte, Cumhuriyet seçkinleri ideolojik plandaki en ciddi kopuşu, dinci ideolojiyi köşeye itip kendi alanına sıkıştırarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Başka bir deyişle, Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki *antiklerikalizm* gerçekten ciddi boyutlara varmıştır.*

Ancak burada unutulmaması gereken, ideolojiler alanının resmi ideolojiden, ideolojinin öznelerinin de kurucu seçkinlerden ibaret olmadığıdır. Modernizasyon sürecinin *birinci kuşak* seçkinleri, dinci ideolojiyi resmi ideoloji çerçevesinden gerçekten çıkartmış, ancak toplumun içindeki dinci ideolojik oluşumların önünü kesememiştir. Daha önemlisi, az önce de değindiğimiz gibi, devletin bu alandaki pragmatist müdahaleleri, dinci ideolojinin kendi özgün oluşum süreçlerini de doğal mecrasından çıkartmıştır. Türkiye, bu nedenle, Cumhuriyet'ten 60 yıl sonra hayli güçlü bir islam radikalizmine yataklık edebilmiştir.

Kısaca ele aldığımız bu başlıklardan hareketle varabileceğimiz sonuç şudur: Cumhuriyet döneminde, özellikle de Cumhuriyet döneminin ilk kesitlerinde, kökeni ve nüveleri Osmanlı'ya (II. Meşrutiyet dönemine) dayanmayan ciddi ideolojik oluşumlara

* "İlahiyat Mektebi'nin 1925'te 284 öğrencisi vardı. 1926-1933 arasında bu sayı 167'den 20'ye düştü. 1941'de ise öğrencisi kalmadığından kapatılarak yerine İslam Araştırmaları Enstitüsü geçti. 1924'te İmam Hatip Okullarının sayısı 29'u buluyordu. 1930'da bu sayı 2'ye indi ve aynı yıl bu okullar kapatıldı. " (Kemal H. Karpat; *Türk Demokrasi Tarihi*, s.67, dn.)

rastlanması mümkün değildir. Kuşkusuz öteden beri sözünü ettiğimiz siyasal pragmatizm bu ideolojik oluşumlara yeni biçimler vermiştir. Ancak bu yenileştirmeler, Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı'ya göre *başlıca ideolojik oluşumlar* bazında köklü bir kopuş yaşadığını kanıtlayacak boyutta değildir. Eğitim, hukuk, devlet düzeni, vb. alanlarındaki değişimler kuşkusuz önemlidir ve bunlar birer kopuş niteliğindedir. Ne var ki, bu kopuşların ideolojik kopuşlar ve yenileşmelerle birlikte yol aldıklarını söylemek mümkün değildir.

Kapsamlı yeniden düzenleme: 30'lar ve 60'lar

Modern Türkiye'nin tarihini 70 küsur yıllık bir süreç olarak alırsak, bu süreçte 30'lu ve 60'lı yılların özel ideolojik birikim ve yeniden düzenleme dönemleri olarak belirginleştiğini görebiliriz. Kuşkusuz, 80'lerle başlayan gelişmeler, bu arada yeni dünya düzenine ve neo-liberal politikalara ayak uydurma zorunluluğu, Türkiye'nin genel ideolojik haritası üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Ne var ki, bu son sürecin, henüz birikeni düzenleyecek genel bir tahkimat aşamasına vardığını söyleyemeyiz. Başka bir deyişle, 30'ların ve 60'ların yeniden düzenlemeleri ile, günümüzün özel ideolojik oluşumları ve motifleri arasındaki uyuşmazlıklar henüz giderilememiş; uyuşan noktalar varsa, onlar da henüz bütünlüklü bir sisteme yedirilememiştir. Bu nedenle, belirginleşip öne çıkan bütün noktalara karşın, günümüzün ideolojik süreçlerini "fetret dönemi" başlığı altında ele almak mümkündür. Ayrıca, TSK ve medya kanalından başlatılan ama sonuçta siyasal partilere de uzanan girişimleri, bu fetret dönemine yeni düzenlemelerle son vermeyi amaçlayan girişimler olarak değerlendirebiliriz.

30'ların ve 60'ların ortak yanı, bu iki tarihsel kesitin her birinde, geçmişten gelen ideolojik oluşumlara belirli bir biçim verilmesi (bunların belirli bir eklemlenmeye taşınması) ve böylece

geleceğe aktarılmasıdır. Bir başka ortak yan, bu ideolojik süreçlerde belirli kurumlara, hukuksal düzenlemelere ve aygıtlara tanınan özel işlevdir. Örneğin 30'ların özel düzenlemeleri, Halkevlerini, Darülfünun'dan Üniversite'ye geçişi, altı okun (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik) Anayasa'ya sokulmasını, Köy Enstitülerini, vb. kapsarken, 60'larda yeni bir Anayasa'yı, "sosyal devlet" anlayışını ve net ideolojik işlevleri olan başka kurumlarla aygıtları görürüz. Hedef aynıdır: İdeolojiler alanında yüzer gezer durumda olan oluşumlara çekidüzen vermek, bu arada dünyanın genel gidişatına uygun bir ideolojik *standardizasyon* ve *konsolidasyon* sağlamak...

30'ların Türkiye'si, o dönem gerekli görülen standardizasyonu ve konsolidasyonu devlet kurumlarının ve aygıtlarının öncülüğünde sağlamaya çalışmıştır. Althusser'e atıfta bulunursak, 30'ların Türkiye'si, gerçekten de İDA'lar Türkiye'sidir. 60'larda ise, göreli özerkliğe sahip kurumların ve aygıtların ağırlığı artmıştır. Bu kez Poulantzas'a kulak verecek olursak, 60'ların ideolojik dünyasında artık İDA'ların yanında, İA'lar (ideolojik aygıtlar) da vardır.

30'ların ideolojik konsolidasyon ve standardizasyon çabaları, dünya koşullarının da etkisiyle, *liberalizmi* ve *demokrasiyi* dışlamıştır. Elbette, liberalizm kategorik olarak dışlanırken, demokrasinin dışlanması birtakım "özel" gerekçelerle daha dolaylı biçimde yapılmıştır. Geriye kalan tesanütçülük, milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik, siyasal denetim mekanizmalarının yakın gözetiminde geleneksel aydınlarca işlenmeye başlamıştır. Ancak bu girişim, özünde çelişkili bir girişimdi. Çünkü, bir yandan "özgün" bir ideolojik çerçevenin geliştirilmesi öngörülürken, öte yandan böyle özgün bir çerçeve için vazgeçilmez olan ideolojik tartışma süreçlerinden pek hoşlanılmıyordu. Konu bu açıdan ele alındığında görülen şudur: Birtakım kurumların, ideolojik aygıtların, "çekirdek" denilebilecek ideolojik kadroların ve liberalizm

karşıtlığında temellenen görüşlerin geliştirilmesine karşın, 1930'ların ideolojik konsolidasyon ve standardizasyon hamlesi, son çözümlemede yarı yolda kalmıştır. 1930'lardaki ideolojik sıçrama denemesi, birikenler ve biriktirilenler nihai biçimlerine taşınmadığından, yarattığı düzen ve otorite havasına karşın, geriye daha çok amorf bir ideolojik yapılanma bırakmıştır. Bu yapılanmanın amorfluğu, önce 50'lerin siyasal kutuplaşmalarında, ardından 60'lı yılların hayli köklü ayrışma ve dağılmalarında kendini net biçimde ortaya koymuştur.

30'larda oluşturulan ideolojik yapılanmanın 60'larda çözülmeye uğramasında, hiç kuşkusuz, yapılanmanın amorfluğu kadar başka maddi süreçler de rol oynamıştır. Bir kere 60'ların egemen kesimler tablosu, 30'larınkinden çok farklıdır. Türkiye'de, uzunca bir süre bürokrasinin yanında ikinci planda kalan sermaye sınıfı giderek büyüyüp güçlenmiş, dahası kendi içinde birtakım çıkar farklılaşmaları yaşamaya başlamıştır. Burjuva kesimlerin özel olarak sanayi, ticaret ve tarım bazında seçilebilir hale gelmesi; bürokrasinin kendi iç ayrışmalarını yaşaması; Anadolu'daki sermaye birikiminin yeni kanalları zorlaması ve benzeri gelişmeler, 30'ların birikmiş ama amorf kalmış ideolojik yapısını çekiştirip çözen başlıca dinamiktir. Bu durumda, 60'ların ideolojik yönelimlerinde bir yandan 30'ların ideolojik birikimi yeniden yorumlanırken, diğer yandan 30'ların bu birikiminin dışladığı dinci ideolojiye ve liberalizme yönelişler başlamıştır. 30'ların dışladığı dinci ideolojiye yönelimin 60'lardan önce, Demokrat Parti ile başladığını söylemek mümkündür. Ancak, bu ideolojinin merkezi devlet aygıtlarına, kadrolarına ve siyasal yapılanmalara uzanmasında 60'ların özel bir yeri ve önemi vardır. Eğer deyim yerindeyse, resmi ideolojinin, "komünizm tehlikesi"ne karşı bir ideolojik tahkimat aracı olarak dinci ideolojiye başvurması, Türkiye'nin gündemine 60'larla birlikte girmiştir.

Türkiye'deki yeni (ya da yenilenmiş) siyasal oluşumlar, ideolojik gıdalarını genel olarak bu ortamdan sağlamışlardır. Bu

noktada önemli bir ek yapmak gerekiyor. Maddi (sınıfsal) zemindeki ayrışmaların, 30'ların ideolojik birikimini çekiştirip çözdüğünü az önce söylemiştik. Ancak, tam da bu dönemde, aynı birikim üzerinde etkili olan bir başka etmen daha vardır: İthal ikameci birikim modeli ile buna eşlik eden sosyal devlet anlayışı. Bu etmen, 30'ların birikimindeki çözülmeyi kimi yerlerde hızlandırırken, başka yerlerde de bir tür konsolidasyona yol açmıştır. Bu iki yönlü ve karmaşık tablo önemli siyasal sonuçlar vermiştir. Adalet Partisi Darwinist mirası "büyük Türkiye" sloganı ile devralıp dinci ideolojiye bir ölçüde yönelirken, Cumhuriyet Halk Partisi devletçilikle halkçılığı bu kez "ortanın solu"nda eklemlemeye çalışmış; Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (bugünkü MHP'nin atası) 30'ların korporatizmini milliyetçilikle daha faşizan çizgilerde takviye etmiş, genel olarak Türkiye solu ise 30'ların aydınlanmacı, devletçi, halkçı, sanayileşmeci söylemlerinin içini bu kez sınıf vurgusuyla soldan doldurmaya koyulmuştur.

Bu son söylenenler, oldukça önemli bir sonuca işaret ediyor: Türkiye'de, radikal islam ve liberalizm hariç diğer bütün ideolojik (ve siyasal) akımların ana kaynağını, 30'ların ideolojik yapılanması oluşturmaktadır. Bu söylenen, solu da içermektedir. Türkiye solunun Marksizm'le ve modern işçi sınıf hareketiyle kuramsal bağları ne olursa olsun, ülkeye ilişkin özel siyasal kurguları uzunca bir süre "30'ların sol yorumu" denebilecek ideolojik zeminde gerçekleşmiştir. Solun bu ideolojik zeminden kurtulma çabaları ise, bu kez başka ideolojik savrulmalara yol açmıştır. Ancak, sözü edilen savrulma bu çalışmanın konusu değildir.*

* Burada "savrulma" ile anlatılmaya çalışılan, hiç kuşkusuz, solun 30'ların genel ideolojik birikiminden, Kemalizm'den, vb. kopma çabası değil, bu kopma çabasının, bir geç modernizasyon deneyimi ya da burjuva devrimi olarak yaşanılanların *nesnelliğini* ve *tarihselliğini*, hatta genel olarak Aydınlanma'yı yadsıma noktasına kadar varabilmesidir. Türkiye solu, 70'lerin sonuna kadar egemen olan *mdd*'ci tarih tezlerine yönelik hoşnutsuzluğunu (ki *mdd*'ci tarih tezleri aşırı dozda Kemalizm içerir) bu kez sivil toplumcu tarih eskizlerine ve kurgularına temelsiz bir ilgi duyarak dışavurmuştur. Türkiye solunun bu maymun iştahlılığında, postmodernizan baştan çıkmalar kadar, zaman zaman dile getirilen kimi Kürt tezlerinin de etkisi olmuştur.

Bir toparlama yapacak olursak, 30'ların ideolojik birikiminin dinci ideolojiyi ve liberalizmi dışlaması sonucunda, 60'lardan sonraki siyasal oluşumlar, dışlanan bu ideolojilere de yönelme gereğini duymuşlardır. Önce dinci ideolojiye, ardından liberalizme yöneliş, Türkiye'nin ideolojik haritasını daha da karmaşıklaştırmış, 30'ların ideolojik birikimiyle bu yeni yönelimler arasında zaman zaman yapay, zaman zaman da reel gerilimler yaşanmıştır. Hiç kuşkusuz, liberalizmin geleneksel ideolojik birikim üzerindeki törpüleyici ve uyarlayıcı yanı, dinci ideolojininkine göre daha ağır basmıştır. Sonuçta, cumhuriyet ideolojisi ve Kemalizm, özelleştirmeyi, sosyal devlet anlayışının terkini, piyasanın baş tacı edilmesini, vb. içine sindiren bir uyarlanma süreci geçirmiş, ancak aynı eklemlenmeyi dinci ideolojiyle ilişkilerinde sağlayamamıştır.

Bu son söylenene belirli bir çekince konulması mümkündür. 30'lardaki ideolojik birikimi dinci ideolojiyle eklemleme yönünde birtakım girişimler olmuştur. Temelde anti-komünizm üzerinde biçimlenen bu girişimlerin özünde, 30'ların ideolojik birikiminde öne çıkan korporatist, otoriter ve otarşik öğeleri, "Türk-İslam sentezi" başlığı altında dinci ideolojiyle buluşturma arzusu yatmaktadır. Ne var ki, dünyadan yalıtık, modern işçi sınıfı hareketinin emekleme devresini yaşadığı bir Türkiye'de fizibilite taşıyabilecek bu proje, 80'lerle başlayan dünya tarihsel süreçler karşısında inandırıcılığını giderek yitirmeye başlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İDEOLOJİ EKSENLİ BİR KRİZ ÇÖZÜMLEMESİ

Türkiye'de bugün Cumhuriyet tarihinin en ağır bunalımlarından birinin yaşandığı konusunda hemen hemen herkes birleşmektedir. Bu bunalımın çok boyutlu olduğu da kabul edilmektedir. Bunlar bir yana, bu çalışmanın ilk bölümündeki "harita"ya göre, herhangi bir toplumun, kaynağı yalnızca ideolojiler alanı olan, yani katışıksız anlamda ideolojik bir bunalım yaşaması mümkün değildir. Ne var ki, bu çalışmanın özel konusu ideolojidir. Bu nedenle, ideolojik süreçleri başka süreçlerden yalıtık biçimde ele almayan ama bu alana özel vurgu yapan bir bunalım çözümlemesine gerek vardır. Bu bölümde, böyle bir çözümlemenin genel çizgilerini çekmeye çalışacağız.

Bir kez daha egemen ideoloji

Çözümlemenin ilk adımında, "egemen ideoloji" tanımının biraz daha ayrıntılandırılması gerekmektedir. Bu gerekliliğin dayandığı temel varsayım şudur: Geniş kitlelerce anlamlandırma, ilişkilendirme ve yerleştirme boyutunda birtakım sorunlar ortaya çıkmadığı, yani bu alanda da bir tıkanma yaşanmadığı sürece, herhangi bir ideolojik oluşumun salt *kendi içinden kaynaklanan* bir bunalım yaşaması söz konusu olamaz. Örneğin, yansımalarını çok daha geniş kesimlerde bulmadığı sürece, Cumhuriyet ideolojisinin ya da Kemalizm'in seçkinlerinin kendi aralarında kavga etmeleri, ayrışmaları ve kamplaşmaları, gerçek anlamda bir "ideolojik bunalım" tanısı için yeterli olamaz. Aynı şey, tek tek alındığında, burjuva ideolojisi, sosyalizm, dinci ideoloji, vb. için de geçerlidir. Başka deyişle, ideolojiler alanında gerçek bir bunalımdan söz edebilmek için, bu ideolojilerin yaşadıkları iç tutarsızlıklardan, eskimelerden ya da yıpranmalardan söz etmek yetmeyecektir. İdeolojik bunalım tanısı, ancak, bu ideolojilerin kitleler tarafından algılanışında, anlamlandırılışında ve yerleştirilişinde yeni sorunlar yaşandığı saptanırsa yapılabilir.

"Egemen ideoloji" tanımını ayrıntılandırma gereği de burada ortaya çıkmaktadır. Bizce egemen ideoloji, ideolojiler alanındaki ideolojik sistemlerin, oluşumların ve motiflerin, belirli tarihsel koşullarda, geniş kitleler tarafından belirli biçimlerde anlamlandırılması ve ilişkilendirilmesiyle oluşmuş bir eklemlenmedir. Gerçek anlamda ideolojik bunalım da, belirli bir dönem için (uzun ya da görece kısa) geçerli olan ve toplumsal formasyonun kendini yeniden üretmesine katkıda bulunan eklemlenme biçiminin yıpranması, eskimesi ve önceki işlevlerini yerine getiremez duruma gelmesidir.

Yukarıda söylenenleri açıklayacak örneklere başvurabiliriz. 1930'larda oluşan resmi ideoloji, gerek o dönemde gerekse 40'larda çeşitli yönleriyle tartışılmıştır. Ayrıca, tartışmalar sonucunda safların belirginleştiği, geleneksel siyasal kadroların birtakım ayrışmalar yaşadıkları da ortadadır. Gelgelelim, bu gelişmeler bir "ideolojik bunalım" tanısı için yeterli değildir. Çünkü, geniş kitleler bu süreçlerin büyük ölçüde dışında kalmışlardır. Türkiye'de, bu anlamda kitleleri de kapsayan ideolojik bunalım zeminleri, halkın "çok partili demokrasi" kanalından politize olması ve siyasal süreçlere belirli ölçülerde katılmasıyla başlamıştır.

Neden ideolojik bunalım?

Buradan bir adım daha atıp önemli bir başka noktaya geçebiliriz. Türkiye 1950'lerden bu yana bunalımlarla yaşayan bir ülkedir. Peki, ideolojik bunalım boyutunun, Türkiye'nin yaşadığı bunalımların hepsinde, bugünkü kadar belirgin olduğu söylenebilir mi? Kuşkusuz, Türkiye'de bundan önce yaşanan bunalımlar da ideolojiler alanına yansımış ve o alandan beslenmiştir. Buna karşılık, Türkiye'de daha önce yaşanan bunalımların *ekonomik* ve *siyasal* yanları çok daha ön plana çıkmış, buralarda yaşanan bunalım, ideolojiler alanına *özel bir birikimle* yansımamıştır. Kanımızca ülkede son dönemde yaşanan bunalımın öncekilere göre ayırt edici özelliklerinden biri, bu kez ideolojiler alanındaki bunalımın da ağırlaşması, ekonomik ve siyasal alanlardaki bunalımla atbaşı gitmesidir. Öyleyse, sözünü ettiğimiz bu ayrıksılığa nelerin yol açmış olabileceği üzerinde düşünmek gerekiyor.

Bizce, Türkiye'deki siyasal süreçlerin son dönemde büründüğü özel biçimler ve temsili demokrasinin girdiği yeni kanallar, egemen ideolojinin az çok yerleşiklik kazanmış eklemlenme

biçimlerinde önemli sarsıntılara yol açmıştır. Daha açık bir deyişle, bugünkü bunalımda ideolojik boyutun da sivrilmesi, ülkedeki genel siyasal süreçlerden kaynaklanmaktadır. Yaşanmakta olan süreçlerin, eskisinden farklı olarak, ideolojik bunalım dinamiklerini de hızlandıran yanı şudur: Türkiye'deki siyasal süreçlerin halkı sürükleme gücü; bu arada siyasal partilerin etkinlikleri, mesajları, vaatleri, kitleleri politize etme kapasiteleri, vb. vb. egemen ideolojik eklemlenmeyi sarsıp bozacak ölçüde zayıflamış, koflaşmış ya da azalmıştır. Bunun başlıca nedeni de, Türkiye'de 1980 sonrasında gündeme gelen sermaye birikim modelinin, emek politikalarının ve dünya kapitalizmiyle eklemlenme biçiminin, kalkınmacı-populist bir siyaset tarzına artık olanak tanımamasıdır. Türkiye'de egemen ideolojik eklemlenmeyi ayakta tutan, çok partili rejimin ve temsili demokrasinin kalkınmacı-populist eksene oturmasıydı. Bu eksenin ciddi biçimde zayıflaması, egemen ideolojik eklemlenmenin kendini yeniden üretememesine yol açmıştır.

Siyasal liderler, ideologlar, aydınlar ne derlerse desinler, 1940'larla birlikte politize olan halk ortaya atılan ideolojik-siyasal söylemleri kendine göre algılamış, ilişkilendirmiş ve yerleştirmiştir. Türkiye'deki başlıca siyasal partilerin devletçilik, milliyetçilik, kalkınmacılık, sanayileşmecilik, laiklik, vb. konularında sergiledikleri nüansların, belki de farklılıkların ötesinde, halk, bütün bunların içini kendince şöyle ya da böyle doldurmuş ve anlamlandırmıştır. Bu özgül eklemlenme hiç kuşkusuz kendi iç tutarlılığı olan bir sistem değildir. Egemen ideoloji denilen ve geniş kitlelerle birlikte anlam kazanan eklemlenme, barındırdığı farklı ve zıt eğilimlerle tanımlanır. Bu eklemlenmede "devlet vatandaşa iş sahaları açsın" da denir, "devlet vatandaşın önünü kesmesin" de; milliyetçilik şoven-saldırgan uçlara da gidebilir, yabancılara yalakalık yapmaya da varabilir; insanlar laikliği sımsıkı sahiplenebildikleri gibi, ikide bir

"elhamdülillah müslümanız" deme gereğini de duyabilirler; eğitimde fırsat eşitliğinden yana olanlar, yolunu bulduklarında çocuklarının iyi bir okulda okuyabilmesi için milyonlar dökmekten kaçınmazlar; her şeyi Devletten beklemenin doğru olmadığını sık sık yineleyenler, kimi bölgeler geri kalmış olduğu için devleti eleştirebilirler; emekten yana olduklarını söyleyenlerin "canım çöpçü de bu kadar ücret alır mı?" diye isyan ettiklerini görebilirsiniz, vb. vb... Sonuçta, siyasal süreçlerin ve örgütlü siyasal öznelerin belirli biçimlerde gündeme getirdikleri konular ve temalar, kitlelerce daha farklı bağlamlarda algılanıp ilişkilendirilerler. Dediğimiz gibi, bu, egemen ideolojik eklemlenmedir. Belirli koşullar sürdükçe, bu eklemlenme içindeki tutarsızlıkların, eklemlenmeyi sarsıp yıkacak çelişkilere dönüşmesi beklenemez.

Beklenemez; çünkü, yukarıda örneklenen eklemlenme, içerdiği bütün çeşniye karşın bir *kalın çizgiye,* yani görece daha başat öğelere de sahiptir. Esasen, eklemlenmenin kendini yeniden üretmesi de buna bağlıdır. Adını koyacak olursak, *kamuculuk,* devlete biçilen önemli roller, naif de olsa bir tür e*şitlikçilik,* biraz da sinmişlikten gelen bir *alçakgönüllülük,* ideolojik bağlamlı değil de "vatanı o kurtardı" temelli bir tür Kemalizm, şovenizm boyutlarına varmayan bir "öteki" ürküntüsü; fanatizme gitmeyen bir dini bütünlük, egemen ideolojik eklemlenmenin bu kalın çizgilerini oluşturuyordu. En önemlisi, bu kalın çizgi, kalkınmacı-populist paradigma ile bir biçimde örtüşüyordu da. Biraz basitleştirerek anlatırsak, bu kalın çizgi, her biri ülkeyi kalkındırmaya, vatandaşa iş sahaları açmaya çalışan, halka parasız sağlık ve eğitim hizmetleri sağlanmasında hemfikir olan ana siyasal yapılanmalara uzanıp oralara da tutunabiliyordu. Çünkü, kim gelirse gelsin, fabrika açacak; okul, yol ve hastane yapacak; işsize iş bulacak; aç olanı doyuracaktı...

Sonuçta, Türkiye kapitalizminin neo-liberal doğrultuda yeniden yapılanması (deregülasyon), küreselleşme süreçlerine ek-

lemlenme, bunların getirdiği yeni birikim modeli, emek politikaları dahil 'sosyal devlet" anlayışının terki ve devletin rolünün yeniden tanımlanması gibi gelişmeler, Türkiye'deki geleneksel siyaset tarzını geçersizleştirmiş, bu tarzla birlikte oluşan egemen ideolojik eklemlenmeyi de dağıtmıştır. Egemen ideolojik eklemlenmenin dağılmasıyla birlikte, bu eklemlenmenin içindeki öğeler bu kez uçlara savrulmaya başlamıştır. Bu savruluşun son dönemde özellikle öne çıkan öğeleri, ılımlı islamcılığın şeriatçılığa, "öteki" ürküntüsünün ise şovenizme dönüşmesidir. O halde, bu çözümlemeye göre, örneğin Refah Partisi'nin yükselişi egemen ideolojik eklemlenmeyi bozmamış; tersine, egemen ideolojik eklemlenmedeki çözülme Refah Partisi'nin yükselişinin temelini oluşturmuştur.

Yeni bir eklemlenme gerçekleşebilir mi?

Bilindiği gibi, bugün başta ordu olmak üzere çeşitli güçler siyaseti yeniden merkezde toplama çabası içindedirler. Çok bilinen deyimlerle söylersek, amaç, Türkiye'deki siyasal süreçlerin yeniden "merkez sağ"ı ve "merkez sol"u olan bir eksene oturtulmasıdır.

Ne var ki, böyle bir eksenin oluşması, bir süredir sözünü ettiğimiz kalkınmacı-populist siyaset tarzının eridiği, "sosyal devlet" anlayışının büyük ölçüde terk edildiği bir ortamda hayli güç görünmektedir. Neo-liberal politikalar, klasik "merkez sağ-merkez sol" modelini büyük ölçüde yıpratmaktadır. Öyle ki, sonuçta, "merkez sol" sayılan partilerin gerçekte ne kadar böyle oldukları da tartışılır duruma gelmektedir. Ayrıca, Türkiye'deki kimi siyasal operasyonlar sonucunda siyaset bir ölçüde merkeze taşınsa bile, böyle bir merkeze kayışın yeni bir egemen ideolojik eklemlenme getirip getiremeyeceği de hayli kuşkuludur. Türkiye'deki egemen ideolojik eklemlenmeyi çözen

asıl etmen, siyasetin merkezden çepere kayması değil, *kitlelerle ilişkilenebilen* belirli bir siyaset tarzının geçersizleşmesidir. Dolayısıyla, siyaset ana öbekleri birtakım müdahaleler ve operasyonlarla merkeze çekilebilse bile, kitlelerle ilişkilenebilen yeni bir siyaset tarzı gelişmediği sürece yeni bir ideolojik eklemlenme de gerçekleşemeyecektir.

Yeri gelmişken bir hatırlatma yapalım. Egemen ideolojik eklemlenmenin çözülmesi, ortada "egemen ideoloji" denilebilecek bir şeyin kalmadığı, ideolojiler alanında tam bir kaosun ve uçunmuşluğun hüküm sürdüğü anlamına gelmez. İdeolojik oluşumlar, insanlar tarafından gene anlamlandırılırlar, ilişkilendirilirler ve yerleştirilirler. Egemen ideoloji, bu anlamda varlığını gene sürdürür. Çözülme, bu anlamlandırma, ilişkilendirme ve yerleştirmenin geleneksel eksenlerin dışına kayması ve belirli bir siyaset tarzıyla ilişkisinin kopması demektir. Anlamlandırma, ilişkilendirme ve yerleştirme süreçlerini yeniden belirli eksenlere taşıyacak ve bu süreçleri belirli bir siyaset tarzıyla ilişkilendirecek yeniden yapılanma ise, bugün hayli güç görünmektedir.

Kalın çizgileriyle ortaya konulmaya çalışılan bu tabloda sola ağır ve önemli görevler düşmektedir. Solun en büyük hatası, değişeni hep veri alması, değişeni mutlak bir zemin sayarak kendi siyasetini kurmaya çalışmasıdır. Oysa, solun ideolojik ve siyasal mücadelesinde, gerçekten önemli değişimleri gözetmenin yanı sıra, kimi alanlar söz konusu olduğunda, dağılanı ve çözüleni *eskisi gibi bütünleştirme* çabalarına da yer vardır. Örneğin, eşitlikçilik, kamuculuk, aydınlanmacılık gibi motiflerin, solun kendi özgün siyaset tarzı ve hedefleri ile eklemlenmesi, başlıca görevlerden biridir.

KAYNAKÇA

Andrew Vincent; *Modern Political Ideologies,* Blackwell 1995.

Aydemir Güler-Kemal Okuyan; *Asker Partisi Ne İstiyor?* Gelenek Yayınları 1998.

Dünya Armağan; "İdeoloji Üzerine", *Gelenek,* No. 49, Mayıs 1995.

Göran Therborn; *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojilerin İktidarı,* Çev: İ. Cure, İletişim Yayınları, 1989.

Ernesto Laclau; *İdeoloji ve Politika,* Çev: H. Sarıca, Belge Yayınları, 1985.

Feroz Ahmad; *Modern Türkiye'nin Oluşumu,* Çev: Y. Alogan, Sarmal Yayınları 1995.

Hüsnü Aksoy; *Marksizmde Temel Kavramlar,* Sorun Yayınları 1992.

J. B. Thompson; *Ideology and Modern Culture,* Polity 1996.

Jorge Larrain; *İdeoloji ve Kültürel Kimlik,* Çev: N. Domaniç, Sarmal Yayınları 1995.

Karl Marx-Friedrich Engels; "Alman İdeolojisi", *Seçme Yapıtlar I* içinde, Sol Yayınları.

Kemal Karpat; *Türk Demokrasi Tarihi,* AFA Yayınları 1996.

Korkut Boratav; *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1995.

Levent Köker; *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi,* İletişim Yayınları 1990.

Louis Althusser; *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,* Çev:Y. Alp-M. Özışık, Birikim Yayınları 1978.

Merdan Yanardağ; *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi,* Yalçın Yayınları 1988.

Metin Çulhaoğlu; *Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu,* Sarmal Yayınları 1997 (3. ve 8. bölümler).

S. Hall, vd.; *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci,* Çev: S. Emrealp, Birey ve Toplum Yay. 1985.

Sungur Savran; "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", *11. Tez,* No.1, 1985.

Şerif Mardin; *Din ve İdeoloji,* İletişim Yayınları 1983.

Şevket Süreyya Aydemir; *Inkılap ve Kadro,* Bilgi Yayınevi, Ocak 1968.

Taner Timur; *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi,* İmge Yayınevi 1996.

Tanıl Bora; *Milliyetçiliğin Kara Baharı,* Birikim Yayınları 1995.

Terry Eagleton; *İdeoloji,* Çev: M. Özcan, Ayrıntı Yayınları 1996.

TÜSES/Veri Araştırma A.Ş.; *Türkiye'de Siyasi Partilerin Seçmenleri ve Sosyal Demokrasinin Toplumsal Tabanı,* 1995.

Ufuk Uras; *İdeolojilerin Sonu mu?* Sarmal Yayınları 1993.

ABSTRACT

This short study on the concept of ideology and its implications for the historical and current processes in Turkey starts with an ovarall map or a matrix. Ideology is placed on this map in terms of its linkages and with other elements such as the modes of production and accumulation as well as class struggles.

The second part is devoted to explanations on some widely used concepts including "ideology", "flase consciousness", "deliberate deceit", "bourgeois ideology", "dominant ideology", etc. Then, as Part Three, there is a brief approach to the present day status of the working class particularly in terms of its exposition to "outer" or "inner" ideological influences.

Part Four gives an outline of ideological processes taking place in Turkey after 1923 in the context of "late modernisation" or "bourgeois revolution from above." This part also includes a brief analsis on the dialectics of continuity and uphauval by tracing the ideological formations of the Republican era back to the Ottoman Empire of the early 20th century.

The last part of the study can be regarded as again as a "map" which points out to the specific place of ideology within the general framework of the present crisis which penetrates many areas including politics, the State and the cultural sphere.

Elinizdeki kitap,
Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı
Özgür Üniversite Kitaplığı'nın
"Güncel Sorunlar Dizisi"nin bir
yayınıdır.
"Güncel Sorunlar Dizisi",
"Yeni Dünya Düzen(sizliğ)i"nin
damgasını vurduğu dünya koşullarında
çağın sorunlarına ilişkin temel kavramları
yeniden tartışmaya açmanın yanı sıra,
bu kavramların tarihsel biçimlenişi konusunda,
özellikle genç okurlar kuşağını bilgilendirmek amacıyla
hazırlandı.
"Yeni Dünya Düzen(sizliğ)i"nin "İdeolojilerin Sonu",
"Bilgi Toplumu", "Küreselleşme" gibi
çağdaş söylencelere egemen kılmaya çalıştığı
"teslimiyet/biat kültürü"ne karşı özgürlükçü,
eşitlikçi ve insanca yaşamı savunan
"başkaldırı kültürü"nün önem ve güncelliğini vurgulayan
ve bu kültürün yaygınlaşmasında,
"bilginin toplumsallaştırılması"nın önemi
ve bilincinde olan TOFV,
"Güncel Sorunlar Dizisi"yle
emekçilerin/ezilenlerin
"karşı hegemonya odak(lar)ı" oluşturma çabalarına
bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

ISBN 975-584-068-0

